

Orta Aras Havzası Şehirlerinden Duvın'ın Orta Çağ Ticaretindeki Yerine Bir Bakış (V-XIII. Yüzyıllar)*

Erhan ATEŞ^{1*}

¹ Arş. Gör. Dr., Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, DENİZLİ.

* eates@pau.edu.tr

Öz- Duvın, Orta Çağ'da Güney Kafkasya'nın en önemli kentlerinden biriydi. Şehir uzun yıllar Ermeni, Sâsânî ve Müslüman idarecilerine merkezlik yapmıştı. Oldukça stratejik bir konuma sahip olan şehir, farklı milletten pek çok insanın yaşadığı kozmopolit bir yerdi. Duvın, Doğu-Batı arasında uzanan İpek Yolu'nun Kafkasya'daki en önemli güzergâhlarından birisiydi. Şhirden kuzeyde bulunan ülkelere ve güneydeki İslam memleketlerine doğru giden ticaret yolları da geçmekteydi. Burası bu dönemde ayrıca önemli ürünlerin üretilip ihraç edildiği bir merkezdi. Duvın'deki pazarlarda tüccarların dışarıdan getirdikleri mallardan başka yerli üretim mallar da satılmaktaydı. Şehirde çanak çömlek, cam, şarapçılık, balıkçılık ve metal işleme gibi sanayi kolları var olsa da en önemli sanayi kolu tekstil sanayi idi. Burada dokunan halı, kilim ve kumaşlar dünyaca meşhurdu ve oldukça rağbet görmekteydi. Bu kumaşların özelliği *Kırmız* denilen bir boya ile boyanmaları ve oldukça dayanıklı olmalarıdır. Duvın'de bir darphane ve sürekli para basma geleneği de vardı. Sikkeler bu dönemde şehrin ticari yaşamının canlılığına dair önemli ipuçları vermektedirler. Bu makale ile Duvın'ın ticari ve ekonomik geçmişi hakkında genel bir bilgi verecek, şehrin ticari ürünlerinin ve ihraç mallarının neler olduğunu ortaya koyacak ve en sonunda da buradan geçen ticaret yolları ile güzergâhlarını ifade ederek, Duvın'ın Orta Çağ ticaretindeki yerine ilişkin genel bir çerçeve çizmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler- Duvın, Güney Kafkasya, Ekonomi, Ticaret Yolları.

A Look at the Place of Dvin, One of the Middle Aras Basin Cities, in Medieval Trade (V-XIIIth Centuries)

Abstract- Dvin was one of the most important cities in the South Caucasus in the Middle Ages. The city had been the center of Armenian, Sassanid and Muslim rulers for many years. The city, which had a very strategic location, was a cosmopolitan region with many people from different nationalities. Dvin was one of the most important routes of the Silk Road extending between East and West in the Caucasus. The trade roads leading to countries in the north and Islamic countries in the south also passed through the city. This was also a center where important products were produced and exported during this period. In the markets in Dvin, other than the goods brought by the traders from abroad, domestic products were also sold. Although there were industrial branches in the city such as pottery, glass, winemaking, fishing and metalworking, the most important industrial branch was the textile industry. The carpets, rugs and fabrics woven here were world famous and in high demand. The feature of these fabrics is that they are dyed with a dye called *Kırmız* and quite durable. Dvin also had a mint and a tradition of continuous coinage. Coins give important clues about the vitality of the commercial life of the city in this period. With this article, we will give general information about the commercial and economic history of Dvin, reveal the commercial products and export goods of the city and finally, by expressing the trade routes and routes passing through here, we will try to draw a general framework for place of Dvin in medieval trade.

Keywords – Dvin, South Caucasus, Economy, Trade Routes.

* Bu makale Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih (Ortaçağ) Anabilim Dalı'nda 2022 yılında tarafımızdan yazılmış olan "Kuruluşundan Moğol İstilaslarına Kadar Duvın Şehri ve Çevresi" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

Giriş

Duvin (Dvin, Debil), Orta Çağ'da Güney Kafkasya'nın en önemli merkezlerinden birisiydi. Şehrin kurucusu III. Khosrov Kotak'tı (330-338).¹ Duvin, batıya Aras Nehri'ne doğru akan Garni'nin (Azat) sol kıyısında yerleşti. Burası bugünkü Ermenistan'ın 40 km. güneyinde bulunmaktadır. Ermenistan'ın Sâsânî (226-651) idaresine geçmesinin ardından Duvin, bölgenin merkezi rolünü üstlenmişti. Bu dönemde bölge genellikle *marzban* denilen Pers bir vali tarafından idare edilmiştir. Duvin aynı zamanda Ermenilere dinî merkezlik yapmış ve burada toplanan çeşitli dinsel konsiller neticesinde Ermenilerin dinî tarihini derinden etkileyen önemli kararlar alınmıştır. Duvin bu dönemde kısa bir süreliğine Bizans (330-453) tarafından ele geçirilse de şehir 640'lı yıllardan itibaren Müslümanların kontrolüne girmiştir. Müslümanlar da Sâsânîler gibi burayı bölgenin idari merkezi yapmış ve *ostikan* (Ermenice'de vali; Arapça'da vali, emir vb. demek) adı verilen Müslüman valiler ile bölgeyi buradan idare etmişlerdir. İlerleyen süreçte bölgenin yönetim merkezi Berdea olsa da Duvin önemini muhafaza etmeyi başarmıştır. Duvin 893/894 yılında büyük bir depremle yıkılmış ve bu deprem neticesinde binlerce insan hayatını kaybetmiştir. Bagratuni Krallığı (885/6-1045) bunun ardından şehri kısa bir süreliğine ele geçirse de şehir bu dönemde çoğunlukla Sâcoğulları'nın (889-929) kontrolünde kalmış ve şehir iki taraf arasındaki savaşlar sırasında askerî bir üs hâline gelmiştir. Ermeniyeye bölgesi Bagratuni Krallığı döneminde ticari olarak en parlak devrini yaşamış,² Duvin de bundan nasibini almıştı. Günümüze kadar ayakta kalamayan ve zamanımıza sadece yıkıntıları ile bazı arkeolojik kalıntıları ulaşan Duvin, sahip olduğu bu özellikler sayesinde sadece idari değil ekonomik olarak da önemli bir merkez olmuştur.

1. Duvin'in Ticari ve Ekonomik Tarihine Genel Bir Bakış

Orta Çağ'da Duvin şehrinin önemi, sadece o dönemki siyasi statüsünden değil, aynı zamanda sahip olduğu ekonomik avantajlardan da kaynaklanmaktaydı.³ Günümüzde Duvin'e bakan birisi, burasının geçmişte 100 bin civarında insana ev sahipliği yaptığını, ticaret merkezi olduğunu, kral ya da genel vali saraylarını (Darü'l-İmâre) bulundurduğunu tahmin bile edemez. Ancak önemli binaların harabeleri ile temellerinde yapılan son dönemlerdeki arkeolojik çalışmalar, bunların kesin kanıtlarını ortaya çıkartmıştır.⁴ Ayrıca arkeologlar tarafından Duvin'de tespit edilen sikkeler de uluslararası ticaretin daima buranın ekonomik faaliyetlerinin önemli

bir kısmını teşkil ettiğini ortaya koymaktadır. Duvin şehrinde yapılan kazılar, hareketli bir şehir yaşamının var olduğunu göstermektedir.⁵

Arşakuniler (12-428) döneminde ticaret, Ktesiphon'dan başlayarak Ermenistan ve Karadeniz'e kadar uzanan yol boyunca gelişmiş ve tüccarlar ile zanaatkarlara, Roma ve İran topraklarında mal satma olanağı sağlanmıştı. Böylece Artaşat, Duvin ve Erzurum şehirleri; Hindistan, Gürcistan, İran ve Avrupa arasındaki başlıca ticaret merkezleri hâline gelmişlerdi. Duvin, Ermenistan'ın 387'de Roma ile Sâsânîler arasında paylaşılmasından sonra Sâsânîlerin elinde kalan Pers-Armenia bölgesinin başkenti ve önemli bir ticaret merkezi olmuştu. Şehir böylece daha bu dönemde tüccarların iş bağlantıları kurmak üzere toplandıkları bir yer hâline almıştı.⁶ Duvin bu sayede hem ekonomik ve endüstriyel bir merkez olmuş, hem de uluslararası bir ticaret merkezine dönüşmüştü.⁷ Bunda Ermenistan'ı kendi kervanları için geçit olarak kullanan Sâsânî tüccarlarının payı büyüktü. Burası, Anadolu, İran ve Kafkas ülkeleri arasında transit ticaret merkeziydi.⁸ Bu nedenle Duvin daha bu dönemde, İran ve Orta Asya'dan gelen ticaret yollarının Konstantinopolis'e, Akdeniz'e, Trabzon'a ve Kuzey Kafkasya'ya giden yollarla buluştuğu bir kavşak konumundaydı.⁹

Bizans ile Sâsânîler arasında imzalanan Nvarsak Antlaşması'nı (484-485) müteakip nakhararlar ve kilise, Ermenistan'da imar faaliyetlerine girişmişti. Bu sırada savaşlarda zarar gören Duvin şehri de onarılmış ve burada bazı yeni düzenlemeler yapılmıştı. Barışın sağlanmasıyla birlikte Bizans'a ulaşan ticaret yollarının yeniden açılması, Ermenistan'ın iktisadi olarak bu dönemde yeniden zenginleşmeye başlamasını sağlamıştır.¹⁰ Sâsânî hâkimiyeti devrinde ülkenin ekonomik yaşamı; şehirlerin büyümesine ve ticaret ile esnaf arasındaki ilişkilerin iyileşmesine paralel olarak kademeli bir şekilde ilerleme göstermiştir. Bu dönemde Ermeni, Yahudi, Arap, Süryani vb. tüccarlar buradan geçen ticaret yolları üzerinden ham ipek, baharat, ilaç, değerli taşlar ve diğer malların ticaretini yapmaktaydılar. Duvin'de bunlardan başka Hintli, Fars ve Gürcü tüccarlar da iş yapmışlar ve Bizanslı tüccarlarla mal ve eşya değiş tokuş etmişlerdi.¹¹ Duvin iç şehirlerden biri olsa da Hindistan, Gürcistan, İran ve Bizans İmparatorluğu'nun bazı bölgelerinden gelen ticaret mallarının merkezi olduğu için bu dönemde ülkedeki en önemli sanayi ve ticaret şehirlerinden birisi konumunda idi.¹²

Tarihçi Procopius (ö. 565) da VI. yüzyılda verdiği bilgilerle Duvin'in bu dönemde önemli bir ticaret merkezi olduğunu doğrulamaktadır:

¹ Moses Khorenats'i, *History of Armenians*, (trans. Robert W. Thomson), Harvard University Press, London, 1978, s.261; Kirakos, *Kirakos Gandzakets'i's History of Armenians*, (trans. Robert Bedrosian), New York, 1986, s.14; Step'anos Taronec, *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, (trans. Tim Greenwood), Oxford University Press, Oxford, 2017, s.137-138; Khatchatur Mousheghian vd., *History and Coin Finds in Armenia, Coins from Duin, Capital of Armenia (4-13th c.) Inventory of Byzantine and Sasanian Coins in Armenia (6-7th c.)*, Moneta, Wetteren, 2000, s.7; M. Canard, "Dwin", *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, v. II, Brill, Leiden, 1965, s.678; Nina G. Garsoian, "Dwin", *Dictionary of the Middle Ages*, v. 4, (ed. Joseph R. Strayer), Charles Scribner's Sons, New York, 1984, s.323; René Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (çev. Sosi Dolanoğlu), Aras Yayıncılık, İstanbul, 2005, s.126.

² Rouben Paul Adalian, "Dvin", *Historical Dictionary of Armenia*, The Scarecrow Press, Lanham, 2010, s.284-287; Robert H. Hewsen, *Armenia: A Historical Atlas*, Chicago, 2001, s.106; Ömer Subaşı, "Bizans İmparatorlarının Theodosiopolis ve Çevresindeki Faaliyetleri", *Turkish Studies*, 5/3, 2010, s.1835; Ömer Subaşı, "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", *Turkish Studies*, 7/3, 2012, s.2332.

³ Garsoian, "Dwin", s.324.

⁴ David Marshall Lang, *Armenia Cradle of Civilization*, Unwin Hyman, London, 1980, s.190.

⁵ M. L. Chaumont, "Armenia and Iran, ii. The pre-Islamic Period", *Encyclopaedia Iranica*, v. II, Mazda Publishers, 1986, s.433; Adalian, "Dvin", s.287; Nina Garsoian, "The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni (640-

884)", *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, v. I, (ed. G. Hovannisian), Saint Martin's Press, New York, 1997, s.124.

⁶ H. A. Manandian, "Trade and Trade Centers in Armenia in the Roman-Parthian and the Byzantine-Sâsânîd Periods", *The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, (trans and ed. Nina G. Garsoian), Livraria Bertrand, Lisbon, 1965, s.87.

⁷ Erich Kettenhofen, "Dvin", *Encyclopaedia Iranica*, v. VII, Mazda Publishers, California, 1996, s.617; Garsoian, "Dwin", s.324.

⁸ Canard, "Dwin", s.678; George A. Bournoutian, *Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, (çev. Ender Abadoğlu, Ohannes Kılıçdağı), Aras Yayıncılık, İstanbul, 2016, s.69; Ali İpek, "Kars'ın Orta Çağ Ticaretindeki Yeri Bir Bakış (IX-X. Asırlar)", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan -75. Doğum Yılı, 50. Akademik Yılı-*, (ed. Emine Uymaz vd.), Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2013, s.287.

⁹ Anna Ballian, "Jewelry from Dvin", *Armenia Art, Religion, And Trade in the Middle Ages*, (ed. Helen C. Evans), Metropolitan Museum of Art, New York, 2018, s.56

¹⁰ Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.66, 72.

¹¹ Vahan M. Kurkjian, *A History of Armenia*, Bibliotech Press, Stanford, 2012, s.138-139; Chaumont, "Armenia and Iran", s.433; "Dvin", <http://akunq.net/tr/?p=578> (12.02.2019, 13:45).

¹² Fayiz Necib İskender, *el-Hayatü'l-İktisadiyye fi Ermeniyeye İbbane'l-fethi'l-İslami*, Daru Nubar, İskenderiye, 1988, s.53; Abdurrahman Muhammed el-Abd el-Gani, *Ermeniyeye ve Alakatuhas's-Siyasiyye bi-Küllü mine'l-Bizantiyyin ve'l-Müslimin 33-457 H/653-1064 M*, Müessesetü'l-Kuveyt li't-Tekaddümi'l-İlmi, Kuveyt, 1989, s.25.

“Şimdi Doubios (Duvin) her yönden mükemmel bir yerdir ve özellikle sağlıklı bir hava ve temiz bol suyla kutsanmıştır. Ve Erzurum’dan 8 günlük yolculuk mesafesindedir. Bu bölgede at binmek için uygun ovalar vardır ve çok kalabalık köyler birbirine çok yakın bir şekilde yerleşiktir ve pek çok tüccar işlerini buralarda yürütür. Hindistan’dan ve Gürcistan’ın çevre bölgelerinden ve neredeyse İran’ın her milletinden ve de bunların Roma hâkimiyetinde olanlarından bazıları mallarını getiriyorlar ve orada birbirleri ile alverişlerini sürdürüyorlardı.”¹³ Procopius’un Duvin’i övmesi, buranın Hindistan ve Gürcistan’ın çevre bölgelerine, Bizans idaresi altındaki bazı yörelere ve İran’ın bütün kesimlerine ulaşan ticaretinin zenginliğine atfedilmektedir. Procopius tarafından burası bir geçiş güzergâhı olarak biliniyordu ve İran yoluyla Çin’den Bizans’a gelen kârlı ham ipek ticareti şehrin zenginliğini oldukça arttırmıştı.¹⁴ Gerçekten de bu dönemde hem Artışat hem de Duvin’de ticareti yapılan malların en önemlisi Çin ipeği ve kumaşydı.¹⁵

Duvin, Ermeniyе’nin İslam hâkimiyeti altına girmesinin ardından da önemini sürdürmüştü ve Dört Halife devri boyunca Ermeniyе’nin kalbi olarak kalmıştır.¹⁶ Duvin sikke basılan ilk Müslüman şehirlerinden birisidir.¹⁷ İlk ve en büyük darphane Ermeniyе’de bizatihi Duvin’de bulunmaktaydı.¹⁸ Emevîler devrinden itibaren bölgede sikke kestirilmesi ve en eski dirhemlerin 697-698’de bastırılması, Ermeniyе’nin ilk İslam fetihlerinden itibaren önemli bir iktisadi merkez olarak ön plana çıktığını göstermektedir.¹⁹ Duvin’de 700-701 yılından 944-945 yılına²⁰ kadar sürekli bir para darp etme geleneği vardı.²¹ İlk sikke, Ermeniyе adı verilen bir darphanede bastırılmış, diğerleri ise Duvin, Arrân, Gence ve Derbend’de kestirilmiştir. Ermeniyе yazılı sikkelerin bu dönemde Duvin’de darpedildiklerine şüphe yoktur.²²

Müslüman fetihleri, VII. yüzyılın ortalarında Ermeniyе ticaretine çok ciddi bir darbe vurmuştu. Kara yollarının kapanmasına neden olan Bizanslar ile Müslümanlar arasındaki bölgesel savaşlar ve doğu veya güney Müslüman ticaretinin Akdeniz havzasına doğru yönelmesi gibi sebepler, İslam hâkimiyetinin ilk dönemlerinde ve özellikle VII. yüzyılın sonu ya da VIII. yüzyılda Ermeniyе ticaretinin düşmesine ve durgunlaşmasına sebebiyet vermiştir.²³ *Zuknin Kroniği*’nde de Emevîler döneminde Ermeniyе’nin uğradığı ekonomik tahribat şu şekilde ifade edilmektedir: “Bütün ülke; sayısız nüfusu, çok sayıda üzüm bağları, tahıl alanları ve her türde mükemmel ağaçlarıyla

kaydedilmekteydi. Bu dönemden itibaren orası boş oldu ve ülkede insan kalmadı.”²⁴

Kafkasya, devlete büyük gelir ve ham madde sağlayan önemli ticaret ve ürün kaynaklarından birisiydi. Emevîler için vergi kaynağı olan bu bölge, Abbâsîler için potansiyeli yüksek ticaret ve ham madde merkezi idi. Bu yüzden, bu dönemde bölgedeki halklar ve devletlerle iyi geçinmeye özen göstermişlerdi.²⁵ Abbâsîler devrinde Berdea’nın bölgenin yeni idari merkezi olarak ön plana çıkmaya başlaması, Duvin’in siyasi ve ticari bakımdan önemini az da olsa azaltmıştı. Ancak bunun asıl nedenlerinden birisi ticaret yollarının değişmesidir.²⁶ Bu ticaret yollarının güzergâhları ve konaklama menzilleri hakkında İstahrî, İbn-i Havkal, Yâkubî vb. gibi İslam tarih ve coğrafyacılarının verdikleri bilgiler aşağıda detaylıca gösterilecektir. Ermeniyе üzerinden geçen ticaret yollarının kapalı ve Ermeniyе şehirlerinin düşüşte olduğu dönemde, hilafetin zayıflaması ve IX. asrın sonlarında yerel devletlerin kurulması nedeniyle, uluslararası ticari ilişkiler kuzeye kaymış ve ticarete öncülük Kuzey Kafkasya şehirleri tarafından oynanmaya başlanmıştı.²⁷ Müslüman fetihleri sonrasında, Arrân üzerinden geçmekte olan ticaret yollarının kavşak noktasında Berdea yer almaktaydı. Bu yollar dönemin en büyük Kafkas şehirlerini, diğer ticaret merkezleri Bâbü’l-Ebvâb, Tiflis, Duvin, Erdebil ile birleştiriyor ve buralardan geçtikten sonra diğer kuzey ve doğu ülkeleri ile bağlantı kuruyordu. Hilafetin ticaretini açtığı bu yeni ticaret yolları üzerinden yapması nedeniyle, bu dönemde Ermeniyе şehirlerine oranla Berdea, Gence, Şemkir, Derbend, Erdebil, Şabran gibi şehirler uluslararası ticarete daha mühim bir rol oynamaya başlamışlardı.²⁸ Tiflis ve Berdea gibi kuzey şehirleri, Kafkas ötesindeki Hazarlar ve Slavlarla yaptıkları ticaretle zenginleşmeye devam ederlerken, Ermeniyе’deki Duvin, Nahçıvan, Erciş ve Erzurum gibi şehirler ticaret merkezinden ziyade Müslümanların askerî garnizonları hâline dönüşmüşlerdi.²⁹ İslam hâkimiyeti sırasında yinelenen isyanlar ve savaşlarla zarar gören bu şehirler, bu defa bu şekilde önem kazanmışlardı. Buralar, İslam yönetiminin idari ve askerî merkezleri hâline gelmiş ve çoğu kısımları Araplarla iskân edilmişti.³⁰ Müslümanlar bölgedeki yollara, ticari öneminden ziyade askerî çıkarlarına olan faydasından dolayı kıymet vermektelerdi. Bu yüzden bölgedeki başlıca yollarını, oradaki İslam hâkimiyetinin dayanak noktası olan Duvin şehrine bağlamışlardı.³¹

Ermeniyе’deki yaşam şekli IX-X. yüzyıllarda memnuniyet verici bir gelişim göstermiş ve sosyal refah yeniden yükselişe geçmişti.³² Duvin

¹³ Procopius, *History of the Wars*, (trans. H. B. Dewig), I, Harvard University Press, London, 1914, s.479; Manandian, “Byzantine-Sāsânîd Periods”, s.81; Chaumont, “Armenia and Iran”, s.433; Kurkjian, *A History of Armenia*, s.138-139; Garsoian, “Dwin”, s.324; İskender, *el-Hayatü’l-Iktisadiyye*, s.53.

¹⁴ Nina N. Garsoian, “Frontier-Frontiers? Transcaucasia and Eastern Anatolia in the Pre-Islamic Period”, *Studies on the Formation of Christian Armenia*, Ashgate Publishing Ltd., Farnham, 2010, s.333; Manandian, “Byzantine-Sāsânîd Periods”, s.81; Garsoian, “Dwin”, s.324.

¹⁵ Manandian, “Byzantine-Sāsânîd Periods”, s.81; Adele La Barre Starensier, *An Art Historical Study of The Byzantine Silk Road*, Unpublished Doctoral Thesis, Columbia University, Graduate School of Arts and Sciences, 1982, s.72.

¹⁶ M. Streck, “Dvin”, *IA*, c. 3, MEB, İstanbul, 1977, s.683.

¹⁷ Səməd Sərdariniya, *İrəvan Məsəlman Səkinli Vilayət Olmuşdur*, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakı, 2014, s.22.

¹⁸ Dickran Karnick Kouymjian, *A Numismatic History of Southern Caucasia and Adharbayjan Based on the Islamic Coinage of the 5th/11th to the 7th/13th Centuries*, Unpublished PhD Thesis, Columbia University, Faculty of Philosophy, Columbia, 1969, s.104-105.

¹⁹ Nebi Gümüş, “İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, c. 1, (ed. Metin Hülâgü vd.), TTK, Ankara, 2014, s.221.

²⁰ Garsoian bu tarihi 941-942 olarak vermiştir. bkz. Garsoian, “Dwin”, s.324.

²¹ Kouymjian, *A Numismatic History*, s.104; İskender, *el-Hayatü’l-Iktisadiyye*, s.39.

²² Mousheghian vd., *History and Coin*, s.30.

²³ Nina Garsoian, “Trade, Armenian”, *Dictionary of the Middle Ages*, v. 12, (ed. Joseph R. Strayer), Charles Scribner’s Sons, New York, 1989, s.97.

²⁴ *The Chronicle of Zuqnin, Parts III and IV A.D. 488-775*, (trans. Amir Harrak), Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto, 1999, s.150; A. Manandian, “The Commercial Importance of Armenia in the Period of the Arab Caliphate and the Bagratid Kingdom”, *The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, (trans and ed. Nina G. Garsoian), Livraria Bertrand, Lisbon, 1965, s.130.

²⁵ Mehmet Coğ, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2018, s.103-104; Mehmet Coğ, “İslam İdaresinde Ermeniler”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, c. 2, (ed. Metin Hülâgü vd.), TTK, Ankara, 2014, s.42.

²⁶ Beşir Mustafayev, “Orta Çağ Kafkas Ticaret Yollarında Arran ve Berde’nin Konumu”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/2, 2018, s.33.

²⁷ Manandian, “Bagratid Kingdom”, s.136; M. X. Şarıfli, *IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri*, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakı, 2013, s.384.

²⁸ Ziya Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX əsrlərdə*, Şərq-Qərb, Bakı, 2007, s.192; Mehmet Özmenli, “Orta Çağ’da Bir Uygurluk Kenti Berde (Berza’a)”, *Zeitschrift für die Welt der Türken*, 6/2, 2014, s.164.

²⁹ Garsoian, “Trade, Armenian”, s.97.

³⁰ Manandian, “Bagratid Kingdom”, s.133.

³¹ M. Streck, “Ermeniyе”, *IA*, c. IV, MEB, Eskişehir, 1997, s.324.

³² Kurkjian, *A History of Armenia*, s.166.

ile Ani'nin gelişimi; halifelik idaresi altındaki imparatorluğun gidişatı, ticaret yolları ve Müslümanlar ile Bizans arasındaki savaşlar tarafından belirlenmekteydi. IX. yüzyılın ikinci yarısında Ermeniy'e de Abbâsî Halifeliği idaresinin sona ermesi, ülkenin tam bağımsızlığını hedefleyen çabalara ivme kazandırmıştı. Artık hilafete vergi ödenmemesi bölgedeki ekonomik gelişmelere katkı sağlamıştı. Ülkedeki siyasi istikrar ve büyük güçlerle iyi ilişkiler; Ermeniy'e ekonomisini, bölgesel ve uluslararası ticaret ve finansal ağlar ile bütünleştirerek ticari ilişkilere teşvik etmişti. Bu dönemde Bizans'la, Abbâsîlerle ve Uzak Doğu ile ticari ilişkiler önemli ölçüde gelişmiş ve bölgedeki ekonomik büyüme hızlı bir şehirleşmeye yol açmıştı. Bu dönemde Bizans ile Müslümanlar arasında tekrar şiddetlenen silahlı çatışma nedeniyle, Mezopotamya ve Suriye üzerinden ticari geçiş yapılamaz olmuş, bu da Ermeniy'e bölgesine yaramıştı. İki taraf arasındaki doğrudan ticaretin bu şekilde aksamaması, Ani Bagratuni Krallığı'nın Irak ve Karadeniz arasındaki iletişimde bir aracı role bürünmesini sağlamıştır. Bu süreçte ayrıca Arap, İran, Kafkasya topraklarındaki ve Karadeniz kıyılarındaki şehirler ile Ani, Kars, Duvin gibi büyük şehirleri birbirine bağlayan yeni yollar inşa edilmiştir. Bölge bu sayede doğu-batı arasındaki ticaretin ana güzergâhı hâline gelmiş ve tüccarlarına Bizans İmparatorluğu, Arabistan, İran, Orta Asya, Hindistan ve Çin gibi pek çok ülkede ticari temsilci bulundurma fırsatı vermişti. Ani, Duvin, Nahçıvan, Kars, Van, Amîd, Vostan, Malazgirt, Bitlis, Ahlat, Erciş, Erzurum ve Erzen gibi pek çok Ermeniy'e şehri; önemli sanayi, ticaret ve kültür merkezleri hâline gelmişlerdir.³³

Bagratuniler devrinde krallık, ticarete büyük adımlar atmış ve gelişmişti. Ermeniy'e halkı bundan büyük fayda sağlamıştı.³⁴ Ermeniy'e'nin elverişli coğrafyası böylece IX. yüzyılın ikinci yarısında yolların yeniden açılması ve politik istikrarın oluşmasının da yardımıyla tekrar hızlı bir canlanmaya olanak sağlamıştı. Bu nedenle Bagratuni Krallığı devri; hem Ermeni hem de İstahri, İbn-i Havkal, Mukaddesî gibi Müslüman müellifleri tarafından övülen parlak ticari ve endüstriyel gelişmelerin meydana geldiği en refah dönemlerden biri olmuştur.³⁵ IX ile XI. yüzyıllar arasında bu geleneksel toplumun maddi seviyesini yükselterek derinlemesine dönüştüren büyük değişiklikler de meydana gelmiştir. Müslümanların bu dönemde uyguladıkları vergi politikaları Ermeniy'e halkının sosyal ve ekonomik yaşantılarında büyük değişikliklere yol açmıştı. Halk eskiden kendisine yetecek kadar üretim yaparken, artık tanıdıkları yeni pazarlara ve müşterilere de ürün satmak için aşağıda göreceğimiz ziraat ve ticaret ürünlerinin üretimini arttırmışlardı. Ermeniy'e'nin ticareti böylece dışarıya açılmış ve Müslümanların sundukları imkânlardan en iyi şekilde faydalanmışlardı. Bu durum Kafkasya'da güçlü ve zengin bir şehir hayatı meydana getirdiği gibi,

önceden var olmayan yeni şehirlerin de ortaya çıkmasını sağlamıştı. Ermeniy'e şehirleri X. yüzyılda önemli miktardaki yerel üretimin yanında, uluslararası ticaretin canlanmasının da bir sonucu olarak gelişmiştir. Ticari canlanma, çoğu ana ticaret yolu üzerinde olan şehir ve kasabaların büyümesine katkı sağlamıştır. Bagratuniler devri Ermeniy'e şehirleri, askerî karakterlerine ve hisarlar tarafından kuşatılmalarına rağmen ekonomik merkez durumundaydılar.³⁶

X. yüzyılda Ermeniy'e'de ticaret oldukça geliştiği gibi para basma politikası da bu dönemde devam etmişti.³⁷ Bu dönemde Bagratuni krallarının kendi paralarının olmaması sebebiyle Müslüman ve Bizans para birimlerinin bölge piyasasındaki dolaşımı oldukça fazlaydı.³⁸ Bundan dolayı Gence, Duvin ve Nahçıvan emirlikleri oldukça yoğun bir şekilde İslami sikkeler kullanmışlardı. Biz burada altın ve gümüş yüzlerce ve binlerce sikke gömüsü bulmaktayız.³⁹ İstahri⁴⁰ ile İbn-i Havkal⁴¹ bu dönemde Azerbaycan, Arrân ve Ermeniy'e'nin paralarının tümüyle altın ve gümüş olduğunu bildiren bu doğrulamaktadırlar. Bu durum ülkenin o sıradaki ekonomisinin gücüne ve nüfusunun aşırı zengin olduğuna işaret etmektedir.⁴² Duvin ve Ani kazıları da buralarda önemli miktarda tüccar ve zanaatkârın varlığını doğrulayan büyük iş yeri bölgelerinin varlığını ortaya koymaktadır. Bu lüks eşyaların ihracatı ve Ermeniy'e halkının uluslararası ticaretteki rolü, kentlerin evrimini giderek daha çok hızlandıran ve X. yüzyıl ile XI. yüzyıl başında ülkenin gözle görünür refahına katkıda bulunan yerel endüstrilerin gelişimini kolaylıkla açıklamaktadır.⁴³

X. yüzyıl ile XI. Yüzyılın başlarında meydana gelen barış ve bolluk dönemine ilişkin pek çok başka gösterge daha vardır. Kronik yazarı Asogik şunları söylemektedir: “*I. Smbat (890-913) ve babasının hâkimiyeti devrinde topraklarımızda her yere barış hâkim oldu ve peygamberin deyişiyle her biri kendi evinde rahatça oturdu. Tarlalar yerleşim yeri oldu ve yerleşim yerleri zenginlik ve nüfusta şehir oldu, öyle ki çobanlar bile ipek kıyafetler içerisinde görünmeye başladılar.*”⁴⁴ Onun genel iyimserliği diğer tarihçiler tarafından da paylaşılmaktadır. Katolikos Hovhannes: “... *Bu dönemde herkes, kendisine miras kalan mülklerde ikâmet etti ve uygun toprağa sahip olduktan sonra onlar üzüm bağlarına hareket ettiler ve zeytin ağaçları ile bahçeler kurdular. Dikenli bitkiler içerisindeki arazileri pullukla sürdüler ve yüz katı hasat topladılar. Dağlar koyun ve sığır sürüleri çoğaldığından bayram ettiler. Yağma akınlarından kendisini güvende hisseden bizim baş nakhararımız izole edilmiş yerlerde, köylerde ve yerleşim yerlerinde taş kuliseler inşa etti ve onları yoğun bir şekilde beyaz kireç badanayla kapladı.*”⁴⁵ İstahri de bu refah ve bolluk dönemine ilişkin olarak, “... *işte bu ülkelerde fiyat ucuzdur. Bazı yerlerde bir koyun 2 dirhem, bazı yerlerde 2 ya da 3 kilo bal 1*

³³ Kurkjian, *A History of Armenia*, s.166-167; Simon Payaslian, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, Palgrave Macmillan, New York, 2007, s.62; Edib Seyyid, *Erminiyye fi't-Tarihi'l-Arabi*, Matbaatü'l-Hadise, Halep, 1972, 199; K. E. Estarcıyan, *Tarihü'l-Ümmeti'l-Erminiyye*, Matbaatü'l-Cedide, Musul, 1951, s.201; V. Minorsky, *Studies in Caucasian History I. New Light on the Shaddâdids of Ganja, II. The Shaddâdids of Ani, III. Prehistory of Saladin*, Taylor's Foreign Press, London, 1953, s.104.

³⁴ Estarcıyan, a.g.e., s.201.

³⁵ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, (çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2014, s.268; Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, (çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2015, s.394; İstahri, *Ülkelerin Yolları*, (çev. Murat Ağan), Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2015, s.179-182; Garsoian, “Trade, Armenian”, s.97.

³⁶ Nina Garsoian, “The Independent Kingdoms of Medieval Armenia”, *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, v. I, (ed. Richard G. Hovannisian), Saint Martin's Press, New York, 1997, s.178; Bayram Arif Köse, “İlk Müslüman Hâkimiyetinden Abbâsîlere Müslümanların Güney Kafkasya Politikasına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler”, *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, c.2, 2017, s.337.

³⁷ Garsoian, “Medieval Armenia”, s.181.

³⁸ Sirarpie Der Nersessian, “Armenia in the Tenth and Eleventh Centuries”, *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies*,

Oxford-5-10 September 1966, (ed. J. M. Hussey, D. Obolensky, S. Runciman), Oxford University Press, London, 1967, s.428.

³⁹ Alexander Akopyan, “Monetary Circulation in the Christian Armenian States of the Bagratid Era (750-1064)”, *State Hermitage*, 2016, s.5.

⁴⁰ İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s.181; Koyuncu, “İrminiyye”, s.231.

⁴¹ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s.271-272; Gümüş, “Ermeniler”, s.221; Streck, “Ermeniy'e”, s.323; İpek, “Kars”, s.289; İskender, *el-Hayatü'l-İktisadiyye*, s.39; Mevlüt Koyuncu, “İslam Coğrafyacılarına Göre İrminiyye”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, c. 1, (ed. Metin Hülagü vd.), Ankara, 2014, s.231.

⁴² İskender, *el-Hayatü'l-İktisadiyye*, s.39.

⁴³ Garsoian, “Trade, Armenian”, s.98; Gerard Dedeyan, *Ermeni Halkının Tarihi*, (çev. Şule Çiltas), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2007, s.230-232.

⁴⁴ Taronec, *The Universal History*, s.214; Charles Allen Burney-D. M. Lang, “Armenia and Georgia—History and Institutions”, *The Peoples of the Hills Ancient Ararat and Caucasus*, London, 1971, s.209; Bayram Arif Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya 276-317/889-929*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2017, s.163-164; Lang, *Armenia*, s.188.

⁴⁵ Yovhannes Draxanakertci, *History of Armenia*, (trans. Grigor H. Maksoudian), Atlanta-Georgia, 1987, s.158; Burney-Lang, “Armenia and Georgia”, s.209.

dirhemdir. Bereketli topraklardır. Öyle ki görmeyenler anlatılanları kabul etmeyip, inkâr ederler" demektir.⁴⁶

Duvin, IX. yüzyılın ikinci yarısında büyük bir deprem tarafından yıkılsa da daha sonra toparlanarak X. yüzyıl boyunca büyümüştü. Şehir yeniden inşa edildikten sonra, konumu sayesinde Bagratuniler devrinde transit geçişinde önemli bir nokta olmaya devam etmiştir.⁴⁷ Ancak bu dönemde Ani'nin yükselişi, Duvin ekonomisi ve ticareti üzerinde olumsuz bir etki yaratmıştı. Kral III. Aşot (952-977), dönemin bu gelişen ticaretinden payını almak için Trabzon ile İran arasındaki kervanların yönünü, daha önceleri gittikleri Duvin yolu yerine çok daha kısa mesafedeki yeni başkent Ani'ye çevirmeyi başarmıştı. Ticaret kervanları artık Nahçıvan-Duvin ticaret yolu yerine, daha güvenli koşulları olan Ani yolunu tercih etmeye başlamışlardı. Böylece Ani önemli bir şehir hâlini almıştı.⁴⁸ Ancak Bagratuniler yeni başkentleri Ani'nin gelişimi için büyük kaynaklar harcamalarına ve Ermeniy'e'nin tamamında yürütülen uluslararası ticaretin büyük kısmını ellerinde tutmalarına rağmen, Duvin'in sahip olduğu fevkalade mevki finansal kapasitesini korumasını sağlamıştır. X. yüzyılın sonlarına ve hatta XI. yüzyıla kadar bile Duvin'in yeri tam olarak Bagratunilerin yeni merkezi Ani tarafından alınmamıştı. Bu yüzden Duvin, X. yüzyılın sonuna kadar Ermeniy'e'nin en önemli üretim ve ticaret merkezi olarak pozisyonunu korumayı başarmış ve büyük bir şehir olarak kalmıştı. Duvin stratejik ve ekonomik öneminden dolayı bölgedeki rakip güçlerin hedefi hâline gelmiş ve şehir bu dönemde belirli aralıklarla sürekli el değiştirmiştir.⁴⁹ Duvin bu devirde Bagratuni krallarından çok, çeşitli Müslüman emirler tarafından idare edilmiştir.⁵⁰

Duvin, Ani, Erzurum ve Malazgirt gibi kentler; uluslararası ticaretin Haçlıların doğusuna kaymasına ve göçebe yaşam kalıntılarının hâlâ devam etmesine karşın XII. yüzyılın ikinci yarısında önemli rol oynamaya devam etmişlerdi.⁵¹ XIII. yüzyılın ilk yarısında Kraliçe Tamara'ya tabi Zakaryanlar Hanedanı'nın hâkimiyeti döneminde; Ani, Duvin, Kars, Nahçıvan ile diğer önemli ticaret şehirlerinde kültürel yaşamda önemli gelişmeler ve büyük inşa faaliyetleri gözlemlenmektedir. Duvin, politik kaos ve tekrarlanan yağmalara rağmen XIII. yüzyıla kadar gelişimini devam ettirmeyi başarmıştı. Zakaryanlar döneminde, Moğol istilaları başlayana kadar yapılan kayda değer inşaat faaliyetleri neticesinde ortaya çıkan bir refah patlaması yaşanmıştı. Bölge şehirlerinde gerçekleşen bu yeni gelişim döneminin, Trabzon'un ve diğer Karadeniz sahillerinin uluslararası ticarete geliştiği devre tekabül etmesi çok ilginçtir. Dolayısıyla, yaşanan bu kültürel ve maddi gelişimlerin büyük ölçüde dış ticaretten etkilendiğini düşünebiliriz. Zakaryanlar, Kuzeydoğu Ermeniy'e'nin ekonomisini geliştirmeye çalışmışlardı. Böylece Duvin, Ani ile Erivan şehirleri daha da gelişmeye ve önemli bölgesel ticaret merkezleri hâline gelmeye başlamışlardı. Bu dönemde tarımsal ve zanaat üretimi güçlü bir şekilde artmıştı.⁵² Duvin'de Tamara'nın sikkelerinden oluşan pek çok sikke gömüsü de bulunmuştur. Kazılarda Tamara'nın sikkeleri çoğunlukta olsa da nadiren IV.

Giorgi'nin (1213-1223) ve Rusudan'ın (1223-1247) sikkelerine de rastlanmaktadır. Bronz sikkeler XII-XIII. yüzyıllar süresince tekrar bollaşmaktadır. Ancak bu bolluk Duvin'in zenginliğinin bir kanıtı değildir. Şehir XIII. yüzyılın ilk çeyreğinde Moğol orduları tarafından kesin bir şekilde yıkılmıştır. Duvin'in yıkımının tek sonucu XII-XIII. yüzyıllardaki bronz sikke bolluğudur. Duvin sakinleri; dükkânlarının, evlerinin, surlarının yıkılmasıyla küçük sikkelerini kaybetmişler ve onlara sahip çıkamamışlardı.⁵³ Duvin'deki kazılarda yaklaşık 400 tane İlhanlı bakır sikkesi de bulunmuştur.⁵⁴

2. Duvin'deki Sanayi Kolları ve Ticari Ürünler

2.1. Sanayi Kolları

İslam tarih ve coğrafyacılarının verdikleri bilgiler ile arkeolojik kazılar, bölgede yürütülen ekonomik faaliyetlerin yanında, ticaret ürünleri hakkında da önemli bilgiler vermişlerdir. Dönemin ticari alışverişinde Kafkasya sadece pasif bir rol oynamıyordu. Pers-Armenia bölgesi sadece bir geçiş bölgesi değildi, aynı zamanda kendi topraklarında da önemli kaynaklara sahipti. Bölge kendi mallarını dünya piyasasına sevk ediyor ve bunları diğer ülkelerin malları ile takas ediyordu. Duvin bölgedeki ekonomik yaşamın ana merkeziydi. Arkeolojik kalıntılar ile arkeobotanik ve arkeozoolojik buluntuların karşılaştırmalı analizi, şehrin çevresindeki toprakların ekonomik aktivitesinin başlıca alanlarını ortaya çıkarmaktadır.⁵⁵

Arkeolojik çalışmalar Duvin'in bu dönemdeki ekonomik canlılığını gözler önüne sermektedir.⁵⁶ Duvin'in V-VIII. yüzyıla ilişkin arkeolojik verileri kayda değer bir biçimde özgündür. Bu veriler, Ermeniy'e'nin komşuları ile özellikle de Kafkasya, İran, Mezopotamya ve Bizans İmparatorluğu'yla kurduğu ticari-kültürel ilişkileri aydınlatmaktadır. Duvin kazıları, Erken Orta Çağ'larda (IV-VIII. yüzyıllar) madde üretimi ile kültürün (çok yavaş olmasına rağmen) belirli bir ilerleme ve değişim gösterdiğine işaret etmektedir.⁵⁷ Ani ve Duvin'de yapılan kazılar; Bizans, Mısır, İran, Irak ve Suriye'den yapılan ithalatın yanında yerel üretimin de var olduğunu gösteren çömlekçi, demirci, kazancı, kuyumcu, çanak çömlek, cam, tabakçı ve çiftçi atölyelerinin yer aldığı çevre mahalleleri ortaya çıkartmıştır. Ustalar burada loncalar hâlinde bir araya geliyor ve uzmanlıklarına (semerciler, kazancılar) göre sokaklara dağılıyorlardı.⁵⁸

Arkeolojik kazılarda Duvin tepesinin meskün ev komplekslerinde şunlar keşfedilmiştir: Gıda işleme araçları (bıçak, değirmen, havan, sürahi, güğüm, süt kabı, arpa yalağı, fırın ve ocak); gıdaların saklanması ve taşınması için kaplar (tencere, kavanoz, şişe, buradaki önemli miktardaki odun külünü de hesaba katarsak bu kapların arasında muhtemelen meyve ve sebzeler için ahşap kutuların var

⁴⁶ İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s.180; Ahmet Canbek, *Kafkasya'nın Ticaret Tarihi -Eski Çağlardan XVII. Yüzyıla Kadar-*, İstanbul, 1978, s.37-38.

⁴⁷ Manandian, "Bagratid Kingdom", s.143; Lang, *Armenia*, s.180; Köse, Sâcoğulları, s.382d; Adalian, "Dvin", s.288; Garsoian, "Medieval Armenia", s.178-179; İskender, *el-Hayatü'l-İktisadiyye*, s.53.

⁴⁸ İskender, *el-Hayatü'l-İktisadiyye*, s.56-57; Fayiz Necib İskender, *Ermeniyeye beyne'l-Bizantiyyin ve'l-Etrakü's-Selacika*, Dârü'l-Fikri'l-Câmii, İskenderiye, 1983, s.129; Ali İpek, "Orta Çağ'da Önemli Bir Ticaret Merkezi Ani", *XV. Türk Tarih Kongresi (11-15 Eylül 2006)*, c. III, TTK, Ankara, 2010, s.701; Aram Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, (trans. Nina G. Garsoian), Livraria Bertrand, Lisbon, 1976, s.142-143; İsmet Parmaksızoğlu, "Bagratlılar", *Türk Ansiklopedisi*, c. V, MEB, İstanbul, 1967, s.42.

⁴⁹ Adalian, "Dvin", s.288; Garsoian, "Medieval Armenia", s.178-179.

⁵⁰ Garsoian, "Medieval Armenia", s.181.

⁵¹ Dedeyan, *Ermeni Halkının*, s.293.

⁵² *History of Medieval Armenia*, ed. Yevgenya Ghalumyan, Armen Gabrielyan, Lusya Manukyan, Quantum College, Yerevan, 2016, s.65.

⁵³ Mousheghian vd., *History and Coin*, s.25.

⁵⁴ Kouymjian, *A Numismatic History*, s.408.

⁵⁵ Chaumont, "Armenia and Iran", s.433; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates*, s.137; G. G. Kocharian, "Archaeological Survey of Dvin of the Classical and Early Medieval Periods", *Fundamental Armenology*, (trans. S. E. Chraghyan), II, 2015, s.210; İpek, "Kars", s.288; Nersessian, "Armenia", s.428; Canbek, *Kafkasya'nın*, s.34; el-Abd el-Gani, *Ermeniyeye*, s.24.

⁵⁶ Dedeyan, *Ermeni Halkının*, s.211.

⁵⁷ A. A., Kalantarian, *Material Culture of Dvin, 4th-8th Centuries*, Yerevan, 1970, s.62.

⁵⁸ Garsoian, "Trade, Armenian", s.98; Dedeyan, *Ermeni Halkının*, s.232, 294; Ballian, "Jewelry from Dvin", s.56.

olduğunu da tahmin edebiliriz); yiyecek ambarı;⁵⁹ çanak çömlek üretim araçları (çömlekçi çarkları, hadde tezgâhı). Bunların varlığı kendi ev aletlerinin üretimini yaptıklarını kanıtlamaktadır. Böyle büyük toprak kaplar, resmi tören kapları olarak kullanılırdı ve Duvin, Armavir, Anberd, Garni, Teghenyats Manastırı vb. Orta Çağ Ermeni bölgelerinde yaygındı. Ayrıca çiftlik hayvanı ahır (düz parke taşlarıyla döşenmiş bir oda, çok sayıda evcil hayvan kemiği) da bulunmuştur. Burada ve tepenin eteğinde keşfedilen çeşitli arkeolojik buluntuların incelenmesi, kullanılan başlıca tarım ürünleri arasında yer alan tahıllar, süt ürünleri, et, şarap ve bitkisel yağlar gibi çeşitli mamulleri ortaya çıkartmaktadır.⁶⁰ Duvin'deki kazıların sonucunda çıkarılan ürünler genel olarak iki gruba ayrılmaktadır: İlki seramikler, diğeri metal eşyalar. İlki içerisinde sıradan çanak çömlekler, cilalı kil tabaklar, porselen vb. bulunmaktadır. İkinci gruptaki metal eşyalar içerisinde ise saban demirleri, kürekler, balta, keser ve buna benzer sayısız obje vardır.⁶¹

2.1.1. Toprak Eşya Sanayi

Duvin'de bulunan V-VIII. yüzyıllara ait toprak işi eşyalar da kabaca iki gruba ayrılmaktadır. Bunlar inşaat için olanlar ve evsel kullanım için olanlardır. Özellikle ilki Duvin'de boldur. Özgün bir şekilde tasarlanmış pişmiş briketler ve kerpicin bolluğu, çok çeşitli su şebekeleri ve döşemeler, Duvin'in Orta Çağ'ın başlarına kadar yaptığı üretimle çevre bölgeleri besleyen büyük bir üretim merkezi olarak kullanıldığını kanıtlamaktadır. Antik devirlerde ortaya çıkan kiremit pişirme, V-VII. yüzyıllar sırasında yoğun miktarda üretilmiştir. Duvin'in abidevi yapıları çoğunlukla kiremit çatılıydı. Kiremitler genellikle boyanmış ve oyulmuştu. Su şebekeleri, karmaşık su temini sisteminde ve diğer kentsel hizmetlerde geniş ölçüde kullanılıyordu. İkinci grupta ise evsel kullanım eşyaları vardır. Duvin'in V-VIII. yüzyıllarda topraktan yapılmış zengin bir koleksiyonu vardır. Bu koleksiyon, büyük kavanozlardan küçük kaplara ve parfüm şişelerine kadar çeşitli şekillerde ve kullanımda kapları içermektedir. Duvin çömlekleri farklı şekillere sahiptir. Çömleklerin yakından incelenmesi, onların önceki dönemin en iyi geleneklerini koruduklarını ve aynı zamanda feodal devirlere has özellikler de taşıdıklarını ortaya çıkartmaktadır. Bölgedeki çanak çömleklerin ve cam eşyaların çoğu, kayda değer bir şekilde daha önceki Helenistik dönemin izlerini taşımaktadır. Bunlar Helenistik Ermenistan'daki diğer bölgelerle yakın ilişkiler göstermektedir. Kazı sahasındaki bulgular, çömlek üretiminin VIII-IX. yüzyıllarda yüksek standartlarda olduğunu kanıtlamaktadır. Duvin'in en kaliteli çömlekleri, süslemeler ve çeşitli öl şekilleriyle ayırt ediliyordu. Çini objelerle birlikte hayvan süslemeli pek çok cilalı çömlek ve damgalı desenler bulunmuştur. Cila altında çizilmiş fantastik hayvanları olan çok değerli çini tabaklar yapılmıştır. Duvin'de bulunan aslanlar, kurtlar gibi vahşi hayvanların yanı sıra yüksek teatral peruklar ile kafası sifıra vurulmuş soytarları resmeden çeşitli maskaronlarla dekore edilmiş pek çok kırık çini kap parçaları, bir bilgi deposunu temsil etmektedir. Bulunan çömlekçi çarkı, kaldıraç ve örnekler, yerleşimin ekonomik yaşamının ayırt edici özelliğidir. Bölgede bir tanesi yüksek kaliteli çanak çömlekleri pişirmek için olan dâhil pek çok fırın da bulunmuştur. Duvin'den gelen cilalı çanak

çömlekler, XI-XIII. yüzyıllara aittir. Bunlar, Güney Kafkasya'nın diğer şehir merkezleri yanında, Orta Çağ Kafkasya'sıyla kültürel ve ticari bağları olan pek çok uzak bölgeden (Kırım'daki Hersonisos ve başka yerler) gelen benzer çanak çömlekler ile kıyas edilebilir.⁶² Şehirde, IX. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar tarihlenen, pek çoğu bezemelerle süslü bir dizi tabak, çanak, fiçı, sürahi, çömlek, depolama kabı içeren birkaç seramik muhafaza edilmiştir. Seramik buluntular hem yerel stillerin gelişimini hem de İran, Suriye, Anadolu ve Bizans'tan çanak çömleklerle benzerliklerini doğrulayan çeşitli cilalı tipleri gösterir. Arkeolojik kazılar, Duvin'in özellikle de cam eşya ve çini dâhil çanak çömlekte büyük bir yerel üretim merkezi olduğunu göstermektedir.⁶³

2.1.2. Cam Eşya Sanayi

Duvin atölyelerinin kazısında, madeni eşyalar, cilalı seramikler ve şehrin meşhur olan cam eşyaları da bulunmuştur.⁶⁴ Duvin bu dönemde Yakın Doğu'nun cam yapım merkezine dönüşmüştü. Üretim sürecine ilişkin olarak, V-VIII. yüzyıl Duvin camı gruplara ayrılabilir. En yaygın ve en eski şekil, daire şeklinde ve yuvarlak kuşlu, kalın duvarlı oyulmuş camdır. Hava verilmiş cam bu dönemin alametlerinden birisidir ve arkeolojik buluntuların tarihlerini belirlemede faydalıdır. 1964-1965'te Duvin'de orta kısım seviyesinde VIII-IX. yüzyıldan kalma yüzlerce cam kap parçaları ortaya çıkartılmıştır. Bunlar, onların seri üretim ve yerel kaynaklı olduklarına işaret etmektedir.⁶⁵ Bölgede yapılan arkeolojik kazılar, Duvin'in özellikle de cam eşya ve çini dâhil çanak çömlekte büyük bir yerel üretim merkezi olduğunu göstermektedir.⁶⁶

2.1.3. Metal Eşya Sanayi

Metalden yapılan eşyalar, IV-VIII. yüzyılların bölgedeki en önemli arkeolojik buluntuları arasındadır. Okraklar, saban demirleri, baltalar başta olmak üzere çeşitli iş araçları, silahlar, süsler vb. Duvin'de gün yüzüne çıkartılmıştır. Duvin, Müslümanlar zamanında ayrıca büyük bir silah yapım merkezi olarak kalmıştır.⁶⁷ Metal işleme tekniği Orta Çağ'da çok gelişmişti. Duvin ve Ani gibi Orta Çağ şehirlerindeki demirci atölyelerinde pek çok şey yapılıyordu. Orta Çağ'da anahtarlık demirci esnafının ayrı bir koluydu. Çeşitli kilitler ile anahtarlar, Ani ve Duvin gibi şehirlerde bulunmuştur. Döküm tekniğiyle bronzdan yapılan at şekilli bir kilit, Metsamor kazıları sırasında bulunmuştur. Bulunan bu bronz eserler arasında 6 cm uzunluğunda bir anahtar vardı. Buna benzer bir anahtar, Duvin'deki kazılar sırasında tespit edilmiştir. Bu anahtar IX. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Bronz eserler arasında, geniş bir dökme deliği, uzun bir ağızlığı ve hilal şekilli kulpu olan bir kandil de vardır. Benzer bir kandil Duvin'de de çıkartılmıştır, ancak Metsamor'da bulunan kandilde asmak için bir halka varken, Duvin'de bulunan kandil konik şekilli bir gövde üzerinde durmaktadır.⁶⁸

Altın eşyalar, Ermeni kuyumcularının çalışmasına dair önemli bilgi vermektedir. Şehirde mücevher yapımı yüksek bir seviyeye ulaşmıştı. Altın objeler yaygın bir şekilde diğer ülkelere ihraç edilmekteydi.⁶⁹ Duvin'de bulunan bütün altın mücevherler X ila XIII. yüzyılların başları arasına yerleştirilmekte ve Duvin'de üretilen ya da satılan

⁵⁹ Dışı kil sıvalı şarap kavanozları ve şişeler, bazı kavanozların ve sürahiilerin alt kısmındaki delikler ve ekmeklerin saklanması sağlayan kenarlar, bkz. Kocharian, "Archaeological", s.211.

⁶⁰ Kocharian, "Archaeological", s.211; Astghik Babajanyan, "On the Question of Medieval Urban System in Ararat Plain", *Metsamor Readings*, I, Yerevan, 2017, s.328.

⁶¹ A. L. Mongait, *Archaeology in the U.S.S.R.*, (trans. M. W. Thomson), Penguin Books, London, 1961, s.217-218; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates*, s.138; M. H. Zardarian, H. P. Akopian, "Archaeological Excavations of Ancient Monuments in Armenia 1985-1990", *Ancient Civilizations*, ½, Leiden, 1994, s.184.

⁶² Kalantarian, *Material Culture*, s.61-62; Mongait, *Archaeology*, s.217-218; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates*, s.138; Zardarian-Akopian,

"Archaeological Excavations", s.184; Aghavni Zhamkochyan vd., "An Essay about the Theatre of Medieval Armenia (Based on Archaeological and Anthropological Materials of the City of Dvin)", *Fundamental Armenology*, 2/10, 2019, s.33.

⁶³ Garsoian, "Medieval Armenia", s.182; Lang, *Armenia*, s.180, 190-191.

⁶⁴ Garsoian, "Trade, Armenian", s.98; Dedeyan, *Ermeni Halkının*, s.232, 294; Ballian, "Jewelry from Dvin", s.56.

⁶⁵ Kalantarian, *Material Culture*, s.61-62.

⁶⁶ Lang, *Armenia*, s.180, 190-191.

⁶⁷ Kalantarian, *Material Culture*, s.61.

⁶⁸ Babajanyan, "On the Question", s.333, 335.

⁶⁹ Mongait, *Archaeology*, s.217-218; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates*, s.138; Zardarian-Akopian, "Archaeological Excavations", s.184.

mücevher türlerine ve stillerine dair kanıtlar sunmaktadır. Mücevherlerin çoğu İranlı özellikleriyle ön plana çıkmaktadır. Bulunan mücevherlerden birisi de sepet şeklinde küpedir. Bugüne kadar, XI ve XII. yüzyıllara ait olup, Türkiye, Yunanistan, İsrail ve Suriye'deki kazı bulgularında tespit edilen yaklaşık 60 sepet şeklinde küpe bilinmektedir. 1968'de Duvin'de keşfedilen küpe, bu geniş bölgede en doğuda yer alan noktadır.⁷⁰

2.2. Ticari Ürünler

Duvin'in erken dönemlerdeki ekonomik yaşamına ilişkin verileri ağırlıklı olarak arkeolojik bulgulardan elde ederken, daha geç döneme dair verileri ise İslam tarih ve coğrafyacıların kitaplarından elde edebilmekteyiz. Bu nedenle Bagratuniler devrindeki Ermeni zanaatların araştırma için gereken başlıca kaynaklar, arkeolojik kazılardan başka İslam tarih ve coğrafya yazarlarının bıraktıkları eserleridir. Ermeni kaynakları maalesef şehrin bu dönemki sanayisi hakkında çok fazla bilgi vermemektedirler. Bu eksiklikler İslam coğrafyacılarının verdikleri bilgilerle tamamlanmaktadır.⁷¹ IX-X. yüzyıl müelliflerinden İbn-i Hurdâzbih, İbnü'l-Fakîh, İstahri, İbn-i Havkal ve Mukaddesî gibi müellifler, buradan geçen kervan ticareti yolları, istikametleri, şehirler arasındaki mesafeler, menzilleri ve şehirde gerçekleştirilen ekonomik faaliyetler hakkında bir dizi kıymetli bilgiler vermektedirler.⁷² Bunlardan bazıları şunlardır:

İstahri adlı eserinde şehrin ticari ve ekonomik yaşamı hakkında önemli bilgiler vermektedir. O, Duvin hakkında şunları söylemektedir: “*Duvin, Erdebil'den daha büyük bir şehirdir. Ermeniyeye topraklarındadır. Buradan şilte, yastık, kilim ve yün giysiler ile Ermeni işi eşyalar götürülür. Ermenilerin Kırmızı⁷³ denilen bir boyaları vardır ve bu boya ile yün boyarlar (...). Buna ek olarak çok sayıda ipeklilik kumaş elbisenin orada üretildiğini de öğrendim...*”⁷⁴

İbn-i Havkal, İstahri tarafından verilen bu bilgileri tekrar etmekte ve birtakım eklemelerde bulunmaktadır: “*Duvin hayratı, bostanları, meyveleri, ziraatı bol büyük bir şehirdir. Etrafında kerpiçten bir sur vardır. Akarsuları bulunuyordu. En çok pirinç, pamuk ekiliyordu. (...). Burada merazzî elbiseleri, yün halılar, yastıklar, yaygılar, oturacak*

minderler, uçkurlar, kemerler vs. renkli Ermeni yünleri üretilir. Bunlar Kırmızı'la kırmızıya boyanır (...). Pahalı olmasına rağmen Rum diyarında benzerleri çoktur. Ermeniyeye'de üretilen eşyaların, oturacak minderlerin, halıların, perdelerin, kilimlerin, bileziklerin, yastıkların ve örtülerin benzerleri yeryüzünde asla bulunmaz. Duvin çok büyük bir şehirdir. Her tarafı verimli, mamur, hayrı bol bir yerdir. Sultanının işlerinin bozulması, zamanla değişmesi sonucu diğer yerlerde görülen çöküş bu şehirde de hissedilmiştir. (...) Azerbaycan, Arrân ve Ermeniyeye'de paralar altın ve gümüşdür. Halkın çoğu sulhsever, hayra, hayırlı işlere rağbet gösteren, çalışkan, başlarına gelen felaketlere sabreden kişilerdir.”⁷⁵

Mukaddesî tıpkı yukarıda bahsettiğimiz İslam müellifleri gibi eserinde hem Ermeniyeye hem de Duvin'e ilişkin kıymetli bilgiler vermektedir. Mukaddesî: “*Debil, müstahkem kalesi olan, büyük ve üretimi bol, adı meşhur bir şehirdir. Bu şehirde çok miktarda yün üretilir. Nehirler çoktur. Ama bağı bahçesi azdır ve eski bir banliyösü vardır. Bununla birlikte kalesi müstahkemdır. Pazarları haç şeklindedir. Toprakları münibittir (...). “Duvin'den yünlü giysiler, döşek, minder, yastık, halı, kolan, teke vb. şeyler ihraç edilir” demektedir.*”⁷⁶

İdrisi de kitabında bu müelliflere benzer bir şekilde Duvin'de çok güzel *marizler*,⁷⁷ yün halılar, yastıklar, minderler ve Ermeni yününden yapılmış eşyalar bulunduğunu ifade etmektedir.⁷⁸ Yakût el-Hamevi ise Duvin'de çeşitli otlakların varlığından bahsetmektedir.⁷⁹ Anonim *Hudûdü'l-Âlem* de bu bölgede kırmızı boya yapımında bir tür böceğin kullanıldığını ve şalvar ipi üretiminin yapıldığını ifade ederek, yukarıdaki Müslüman müelliflerinin verdiği bilgileri teyit etmektedir.⁸⁰

2.2.1. Tekstil ve Dokuma Ürünleri

İslam tarih ve coğrafyacıları tarafından bahsedilen üretim kolları arasında en önemli yere görüldüğü üzere tekstil sanayi sahipti. Orta Çağ'da Ermeniyeye'de en fazla ön plana çıkan zanaatlar dokumacılık, boyamacılık ve işlemecilikti.⁸¹ Duvin, komşusu Artaşat gibi Ermeniyeye'deki dokuma sanayinin ve kilim dokumanın önemli merkezlerinden idi.⁸² İslam kaynaklarının kayıtlarına göre, bu sanayi Bagratuniler döneminde hızla gelişmiş ve sadece yerel için değil, aynı

⁷⁰ Ballian, “Jewelry from Dvin”, s.57, 59.

⁷¹ Chaumont, “Armenia and Iran”, s.433; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates*, s.137; Kocharian, “Archaeological”, s.210; İpek, “Kars”, s.288; Nersessian, “Armenia”, s.428; Canbek, *Kafkasya'nın*, s.34; el-Abd el-Gani, *Ermeniyeye*, s.24.

⁷² Şerifli, *Azərbaycan*, s.387; Manandian, “Bagratid Kingdom”, s.43.

⁷³ *Kırmız*, Ağrı Dağı'nın etekleri ile düzlüklerindeki bitkilerde bahar mevsiminde görülen bir böcektir. Daha sonraki dönemlerde *Kırmız* üretimi başta Duvin şehri olmak üzere, Ermeniyeye bölgesindeki diğer merkezler ile Azerbaycan bölgesine de yayılmış ve bölgenin başlıca gelir kaynaklarından birisi hâline gelmişti. Bu boya şehrin önemli ihraç ürünlerinden birisiydi, bkz. Ali İpek, “Orta Çağda Ararat Bölgesinin En Değerli Ürünü: Kırmız”, *İğdir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, S.10, 2017, s.23-24; İpek, “Ani”, s.701-702.

⁷⁴ İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s.179; Manandian, “Bagratid Kingdom”, s.144; Lang, *Armenia*, s.180; Vrej Nersessian, *Tondrakian Movement*, Kahn&Averil, London, 1987, s.32; Garsoian, “Medieval Armenia”, s.179; Şerifli, *Azərbaycan*, s.50.

⁷⁵ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s.262, 266-268, 271-272; Yusuf Ziya Yörükân, *Orta Çağ Müslüman Coğrafyacılarından Seçmeler Türklerin Yaşadığı ve Türklerle Komşu Olan Bölgeler İbn Hurdazbih, Ya'kûbi, İbn Rusteh, İbn Fâkih el-Hemedânî, Kudame b. Ca'fer, İstahri, İbn Havkal, Ötüken*, İstanbul, 2013, s.282-283, 284-285, 328, 334; Yusuf Ziya Yörükân, *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Orta Çağ'da Türkler Türklerin Yaşadığı ve Türklerle Komşu Olan Bölgeler*, Gelenek, İstanbul, 2004, s.93, 206; Garsoian, “Medieval Armenia”, s.98, 184, 207-208; Lang, *Armenia*, s.180-181; Canard, “Dvin”, s.681; Köse, *Sâcoğulları*, s.49, 382; İpek, “Kars”, s.289; İpek, “Kırmız”, s.25; Bayram Arif Köse, “10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Ermeniyeye ve Arrân Tarihî Coğrafyası”, *Turkish Studies*, 11/1, Ankara, 2016, s.95-97; Nersessian, *Tondrakian Movement*, s.33; Dedeyan, *Ermeni*

Halkının, s.232; Kurkjian, *A History of Armenia*, s.166; Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya) İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, (çev. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar), İstanbul, 2015, s.238-239; Bekir Biçer, “İslâm Coğrafyacılarının Eserlerinde Kürtler Hakkındaki Rivayetler (9. Yüzyıl-13. Yüzyıl)”, *Tarih Okulu Dergisi*, 7/XVII, 2014, s.177; İskender, *el-Hayatü'l-İktisadiyye*, s.17, 42, 44; Mousheghian vd., *History and Coin*, s.12; Koyuncu, “İrminiyye”, s.231.

⁷⁶ Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası*, s.382, 388, 394; Osman Ciner, *el-Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018, s.263, 269; Ebu Dülef, *İran Seyahatnamesi 10. Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezi'ne Yolculuk*, (çev. Serdar Gündoğdu), İstanbul, 2017, s.74d; Köse, “Ermeniyeye ve Arrân Tarihî Coğrafyası”, s.95; Köse, *Sâcoğulları*, s.49.

⁷⁷ Şehirde üretilen keçi kılı kumaş, bkz. Canard, “Dvin”, s.681.

⁷⁸ eş-Şerifu'l-İdrisi, *Kitabu Nüzhetü'l-Müstak fi İhtirâki'l-Âfâk*, c. II, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, Kahire, 2002/1422, s.824; Abdulhalik Bakır, “Orta Çağ Harput'una Dair Bazı Kayıtların Değerlendirilmesi”, *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, I, 2011, s.37d.

⁷⁹ Seyfettin Çetin, *Yakût el-Hamevi'nin Mü'cemü'l-Bıldân'ında Kürtler*, Nübihar, İstanbul, 2014, s.108.

⁸⁰ Köse, “Ermeniyeye ve Arrân Tarihî Coğrafyası”, s.96-97.

⁸¹ Gümüş, “Ermeniler”, s.221.

⁸² Adalian, “Dvin”, s.288; Sirarpie Der Nersessian, *Armenia and The Byzantine Empire A Brief Study of Armenian Art and Civilization*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1945, s.4-5; J. Laurent, *L'Arménie Entre Byzance et l'Islam Depuis La Conquête Arabe Jusqu'en 886*, Fontemoing et Cie, Paris, 1919, s.42; Aram Ter-Ghévondian, “L'Arménie et la Conquête Arabe”, *Armenian Studies Études Arméniennes in Memoriam*

zamanda geniş dış piyasa için de hizmet vermiştir.⁸³ Hem yünlü hem ipekli kumaşlar, Duvın dokumacılarının ürünleri içerisinde meşhurdur. *Marizî* denilen kumaşlar ve yün orada dokunuyordu. İslam coğrafyacılarının ifade ettiği gibi Duvın'den yumuşak kumaşlar, halılar, divan battaniyeleri, yastıklar ve *Kırmız*'la boyadıkları diğer mallar ihraç edilmekteydi. Bunlar aynı zamanda Ermeniy'e'nin en pahalı mallarıdır. Çünkü bu mallarda kullanılan tabii boya Ermeniy'e bölgesine hastır. Bu nedenle Duvın'ın *Kırmız* ile boyanmış giysi ve kumaşları önemli bir ticaret malıydı.⁸⁴ "Ermeni Dokumaları" adı altında bilinen kalın kumaşlar, yastıklar, duvar kumaşları, ince halılar, deri, kürk, divan örtüleri, baş yastıkları, eyer örtüsü gibi malların dünyada bir eşi yoktu.⁸⁵ Ter-Ghevondyan'a göre, onlara bu adın verilmesinin nedeni, bahsedilen ürünlerin orada dokunması olmalıdır.⁸⁶ Nersessian, "Ermeni Dokumaları" adıyla *Bezyun* denilen rengârenk çiçekli ipek kumaşlar ile *Marizî* olarak bilinen Duvın kumaşlarına gönderme yapıldığını, Ermeniy'e kumaşlarının Bizans'ın ve halifelik doğu eyaletlerine ihraç edildiğini söylemektedir.⁸⁷ Bunların, hem ülke içinde hem de dışında müşterileri vardı. Dokuma sanatının incelikleri yanında bölge insanının becerisini de yansıtan bu ürünler, günlük hayatta kullanıldıkları gibi, ihraç edilen ticari eşya olarak da ülke ekonomisine katkı sağlıyorlardı. Ermeniy'e'nin *Kırmız*'la boyalı bu giysileri, kilimleri, ince dokumalı ipekleri; halifeler, imparatorlar, devlet ricalleri, emirler ve ileri derecedeki memurlar gibi zenginler tarafından büyük talep görüyor ve yüksek fiyata satılıyor. Bütün bu ürünler, gelişen dış ticaretin temeli idi.⁸⁸ Burada bahsedilen bu malların hepsi, Duvın'ın yerel üretimini önemli bir parçası olmuştu ve şehir bunlar sayesinde Ermeniy'e'nin ileri gelen üretim merkezlerinden birisi hâline gelmişti.⁸⁹

Azerbaycan ve Ermeniy'e halıları hem İslam dünyasında hem de dünyanın dört bir yanında yüksek fiyatlara alıcı bulmaktaydı. Tekstil sanayinin yan ürünlerinden olan ve sadece Kafkaslarda üretilen bir renkle süslenen kermes kırmızısı (güvez rengi) halılar, çok fazla rağbet görmekteydi.⁹⁰ Ermeniy'e halı ve kilimleri bu dönemde çok kaliteli olduklarından uzun süre piyasada şöhretini muhafaza etmişlerdi. Nakışlı ve çiçekli Ermeniy'e halıları, o zamanın dünyadaki en iyi halı türlerinden idi. Bu halılar için kullanılan boya türleri en iyileri ve meşhurları arasındaydı. Bunlar, zamanla renklerinin solmaması için değerli boya ile boyanmaktaydılar. Halı ve kilimlerin üzerinde bulunan ve birbirlerini izleyen hatlar, bunlara bakan insanlarda oyma oldukları izlenimini uyandırmaktaydı.⁹¹ Duvın ve çevresi halı dokuma sanayinin en önemli merkezi olarak görülmektedir.⁹² Duvın'den başka Van, Kars ve Erzurum da halı-kilim dokumacılığının önde gelen merkezleri arasında yer alıyordu. Bu bölgenin yünü ve boyası diğer yerlere kıyasla daha kaliteli olarak görülüp, daha makul sayıldığından, yünden dokunan bu halı ve

kilimlerin Mısır'dakilerden üstün oldukları düşüncesi yaygındı. Bu yüzden İslam ülkelerindeki halifeler, emirler, saygın ve zengin kişiler, Ermeniy'e halı ve kilimleri almaya, bunların koleksiyonunu yapmaya özen gösteriyorlardı. Hilafet idareleri zamanında Ermeniy'e'den alınan aynı cizve miktarının 20 Ermeni kilimi olması da İslam memleketlerinde bu ürüne verilen değeri göstermesi bakımından kıymetlidir.⁹³

2.2.2. Tarım Ürünleri

Azerbaycan, Ermeniy'e ve Arrân bölgelerinin pek çok yeri dağlıktır. Ağrı Dağı çift zirvesiyle, Duvın'ın üzerinden güneye doğru Aras boyunca kule gibi yükselmekteydi. Duvın halkı bunun etkilerinde odun keser ve burada bol miktarda bulunan av hayvanlarını avlıyorlardı.⁹⁴ Ermeniy'e bölgesi, akarsularının bol olması nedeniyle ziraat konusunda rağbet görmüş, toprağı sürekli işlenir olmuş ve verimliliği ile tanınmıştı.⁹⁵ Verimli Ararat Ovası'nın çevresindeki tarım üretimi çiftçilikle sağlanmaktaydı.⁹⁶ Ermeniy'e bölgesi, hilafetin en fazla üretim yapan yörelerinden birisiydi. Ağrı Dağı'nın eteklerini kaplayan geniş ormanlar, büyük miktarda kerestenin yanında ceviz, fındık ve badem sağlamaktaydı. Aras'ın ve Vaspurakan'ın verimli vadileri özellikle tahıl ve şeftali, kayısı, nar gibi meyve ağaçlarının yetişmesine uygundu.⁹⁷ 1045 civarındaki başarısız Bizans kuşatması anlatılırken Duvın çevresindeki üzüm bağlarından bahsedilmektedir. Buna bağlı olarak Duvın çevresinde şarap sanayinin geliştiği bilinmektedir. Bölgede yapılan arkeolojik kazılarda bunu destekleyecek çok sayıda üzüm cenderesi ve yağ değirmeni bulunmuştur.⁹⁸ Bundan başka; bağcı bıçağı, büyük şarap keçesi ve havanın da bulunması bunu doğrulamaktadır.⁹⁹

2.2.3. Hayvancılık Ürünleri

Bölgede deniz, göl ve nehir kıyılarında balıkçılık da yapılmaktaydı. İhracat ürünleri arasında balığın önemli bir yeri vardı. Özellikle Surmahi ya da Şarmahi denilen tür çok meşhurdur. Aras ve Kür nehirlerinden yakalanan Surmahi balığı, en meşhur, aynı zamanda da en fazla kazanç sağlayan balık türü idi. Yağlı oluşu ve tadının lezzeti ile bilinen bu balık türü, senenin belli dönemlerinde Aras Nehri'nde sürüler hâlinde görülüyordu. Aras ve Kür'e has olduğu anlaşılan bu balığın, tuzlanarak diğer ülkelere ihraç edildiği anlaşılmaktadır. Bilhassa İslam dünyasında makbul görülen bu balığın; Azerbaycan, İran ve Irak'a ihraç edildiği ifade edilmektedir.¹⁰⁰ Başkent bölgesinin bu ekonomik çeşitliliği, Duvın'ın uzun süreli refahını kanıtlamaktadır.¹⁰¹

Haig Berberian, (ed. Dickran Kouymjian), Calouste Gulbenkian Foundation, Lisboa, 1986, s.783; İskender, *el-Hayatü'l-İktisadiyye*, s.44; Nina G. Garsoian, "Artasat (Artaxata)", *Dictionary of the Middle Ages*, v. 1, (ed. Joseph R. Strayer), Charles Scribner's Sons, New York, 1982, s.563-564; Garsoian, "Dwin", s.324; Çoğ, *Güney Kafkasya*, s.107.

⁸³ Manandian, "Bagratid Kingdom", s.152.

⁸⁴ Canard, "Dwin", s.681; Ter-Ghevondyan, *The Arab Emirates*, s.138; İpek, "Ani", s.701-702; İpek, "Kırmız", s.23-25; Bayram Arif Köse, "Orta Çağda Trabzon Limanının Tarihî Coğrafyasının Siyasal ve Ekonomik Sonuçları", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 22, 2017, s.24-25d; Canbek, *Kafkasya'nın*, s.36-37.

⁸⁵ Nersessian, *Tondrakian Movement*, s.33; Strange, *Doğu Hilafetinin*, s.241; Seyyid, *Erminiyye*, s.250; Garsoian, "Dwin", s.324; Garsoian, "Trade, Armenian", s.98; Garsoian, "Medieval Armenia", s.184.

⁸⁶ Ter-Ghevondyan, *The Arab Emirates*, s.138.

⁸⁷ Nersessian, *Tondrakian Movement*, s.33.

⁸⁸ Streck, "Ermeniy'e", s.324; İpek, "Kars", s.294; İpek, "Kırmız", s.25; Canard, "Dwin", s.681.

⁸⁹ Ter-Ghevondyan, *The Arab Emirates*, s.138.

⁹⁰ Çoğ, *Güney Kafkasya*, s.107; Çoğ, "Ermeniler", s.45.

⁹¹ Streck, "Ermeniy'e", s.324; İskender, *el-Hayatü'l-İktisadiyye*, s.44; İpek, "Kars", s.294.

⁹² Streck, "Dvin", s.683; Adalian, "Dvin", s.288; Kettenhofen, "Dvin", s.617; İskender, *el-Hayatü'l-İktisadiyye*, s.44; Fahrettin Kırzioğlu, *Kars-Arpaçayı Boyları Eski Merkezi Anı Şehri Tarihi (1018-1236)*, Işıl Matbaası, Ankara, 1982, s.180d-181d.

⁹³ İpek, "Kars", s.294-295.

⁹⁴ Yörükân, *Seçmeler*, s.284-285; Yörükân, *Orta Çağda Türkler*, s.207-208; Strange, *Doğu Hilafetinin*, s.238-239.

⁹⁵ İpek, "Kars", s.292.

⁹⁶ Adalian, "Dvin", s.288.

⁹⁷ Garsoian, "Medieval Armenia", s.183; Dedeyan, *Ermeni Halkının*, s.231-232; Streck, "Ermeniy'e", s.324.

⁹⁸ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (çev. Hrnt D. Andreasyan), TTK, Ankara, 2000, s.82; Dedeyan, *Ermeni Halkının*, s.231; Kurkjian, *A History of Armenia*, s.166; Garsoian, "Medieval Armenia", s.183; Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s.569; Minorsky, *Studies in Caucasian*, s.53; Ter-Ghevondyan, *The Arab Emirates*, s.122.

⁹⁹ Zardarian-Akopian, "Archaeological Excavations", s.184.

¹⁰⁰ İpek, "Kars", s.297; İpek, "Ani", s.702; Canbek, *Kafkasya'nın*, s.34, 36; Payaslian, *The History of Armenia*, s.64.

¹⁰¹ Adalian, "Dvin", s.288.

3. Duvin'den Geçen Ticaret Yolları ve Mesafeleri

Kafkasya'dan geçen ticaret yolları, Asyalı tüccarlar için Partlar devrinden itibaren en önemli geçiş güzergâhlarından birisiydi. Çünkü ticaret kervanları, doğu ürünlerini batıya götürebilmek için mecburen Hazar havzası ile Kafkas geçitlerini kullanmak zorundaydılar.¹⁰² Bu bölge çok eski zamanlardan beri kervanların transit geçiş yaptıkları ve bir araya geldikleri bir yerdi. Bu nedenle Kars, Ani, Duvin ve Erivan hattı, erken dönemlerde siyasi alanda olduğu kadar ticari hayatta da oldukça hareketliydi.¹⁰³ Bunda Ermenistan'ı kendi kervanları için geçit olarak kullanan Pers ve Sâsânî tüccarların payı büyüktü. Burası, Anadolu, İran ve Kafkas ülkeleri arasında transit ticaret merkeziydi.¹⁰⁴ Bu durum bölgeyi çeşitli yönlerden kesen pek çok transit yolun bulunmasından anlaşılmaktadır.¹⁰⁵

Ermeniyeye bölgesi; Karadeniz-Mezopotamya ticaret yolu üzerinde bulunması, Bizans ile sınırdış olması ve İpek Yolu ticaretinin önemli kavşaklarından birisi üzerinde yer alması bakımından oldukça değerliydi.¹⁰⁶ Bizans ile Müslümanlar arasında meydana gelen savaşlar, bu dönemde güney yolunu kapatmış ve doğrudan ulaşımı durdurmuştu. Ermeniyeye bu yüzden doğu ve batı arasındaki mal değiş tokuşunun üzerinden gerçekleştirilebilmesi sayesinde önemli bir bölge hâline gelmişti.¹⁰⁷ Ermeniyeye bu dönemde âdetâ doğu ile batı arasında ulaşımı sağlayan bir köprü görevi görmekteydi. Yollar, Karadeniz'den Hazar Denizi'ne, el-Cezîre'ye ve İran'a Ermeniyeye üzerinden geçiyordu. Başkent Duvin, Ermeniyeye'nin bu ticaret arterlerinin tam merkezinde yer almaktaydı. Bu nedenle Bizans ile İran'ı, Hindistan'ı ve Çin'i bağlayan büyük doğu-batı ticaret yolu, Duvin'den geçmekte, buraların malları orada değiş-tokuş edilmekteydi.¹⁰⁸

Müslümanların Kafkasya'ya hâkim olmasından itibaren hem siyasi hem de ticari olarak sürekli gelişim gösteren bu şehir, Trabzon'un İran ve de çevresiyle ticaretinde önemli geçiş noktalarından bir tanesi durumundaydı.¹⁰⁹ Duvin'in Trabzon ile bağlantısını sağlayan transit kervan yolunun Ani, Kars ve Erzen'den geçmesi, bölgenin Doğu Karadeniz ile ticari bağlantı kurmasını sağlamıştır. Bizans ile Karadeniz ülkelerinden getirilen ticari mallar, Duvin yolu vasıtasıyla Uzak Doğu ve Orta Doğu ülkelerine taşınıyordu. Ermeniyeye bölgesi, Trabzon üzerinden Bizans'la ulaşımını sağlıyordu. Bizans malları, Trabzon üzerinden Kafkasya ve Güney ülkelerine gönderilirdi. Duvin ve Erzurum'a kadar taşınma âdet olduğu üzere Trabzon'dan olurdu. Bu yol dağlık arazilerden geçtiği için güzergâhını ve mesafesini kesin olarak bilmemiz mümkün değildi.¹¹⁰ Karadeniz limanlarında indirilen mallar, Hopa, Borçka yoluyla Artvin'e, oradan da Yalnızçam Dağları'nı takiple Ardanuç'a da gitmekteydi. Buradan

Arap bölgelerine, Kars'a ve Ermeniyeye uzayan bir ticaret yolu da vardı.¹¹¹

Mallar bu yol üzerinden sadece batıdan doğuya değil, doğudan batıya da Duvin vasıtasıyla taşınmaktaydı. Orta Asya, Hindistan ve Çin gibi doğunun uzak ülkelerinin yanında, İran'ın çeşitli bölgelerinden gelen ticaret kervanları da Tebriz'in içerisinde geçip Ermeniyeye girer, daha sonra oradan çıkarak Karadeniz'de ve Avrupa'nın Akdeniz ülkelerinde piyasa ile buluşurdu. Bunlar, Erzurum ve Trabzon yoluyla Konstantinopolis'e, Duvin-Nahçıvan-Tebriz ile Van-Bitlis-Musul güzergâhları üzerinden İslam ülkelerine giderdi.¹¹² Ayrıca Rus tüccarlarının; Hazarlar, Volga Bulgarları ve Rumlarla ticari ilişki içerisinde olduklarına bakılırsa, onların samur ve sincap gibi av hayvanlarına ait deri mamullerini, Duvin üzerinden batıya geçirdikleri de söylenebilir. İlaç, inci ve değerli ağaçlar gibi Hindistan mahsulleri de Ermeniyeye getiriliyor ve buradan batıya ihraç ediliyordu. Çin ipeği, çayı ve diğer ticaret ürünleri ise Türkistan üzerinden Hazar Denizi'ne ulaştırılıyor, oradan Ermeniyeye yoluyla Trabzon Limanı'na geliyor ve deniz yoluyla Konstantinopolis'e ve Kilikya'ya götürülüyordu.¹¹³

X. yüzyılda Ermeniyeye'de yaşanan siyasi ve ekonomik yükseliş, bölge ticaret ve ekonomisinin en önemli dayanaklarından birisini oluşturmaktaydı. Bagratunilerin, Bizanslılar ile Abbâsîler arasında kurdukları denge siyaseti bölgede ticaretin akışını hızlandırmıştı. Kral I. Smbat (890-913) bu ilerlemeyi devam ettirerek, ülkesinin ticaret mallarını Trabzon üzerinden Konstantinopolis'e ulaştırmak amacıyla Bizanslılarla bir antlaşma imzalamıştı. Smbat bu antlaşma Muhammed el-Afşin'i kızdırınca ona bir mektup yollayarak bu antlaşmanın kendilerinin de çıkarına olduğunu ifade etmiş ve onu kendisine karşı bir sefer yapmaktan vazgeçirmişti. Böylece I. Smbat devrinde ülkenin ticari ürünleri, Trabzon üzerinden Konstantinopolis'e veya Van, Bitlis, Musul ya da Duvin, Nahçıvan ile Tebriz yolları vasıtasıyla Bağdat'a ihraç edilmekteydi. Ermenilerin Sâcoğullarıyla kanlı mücadelesi, Ermeniyeye şehirlerinin gelişimini geçici olarak durdurmuş olsa da X. yüzyılda hem şehirler hem de ticaret için yeni bir gelişim dönemi başlamıştı. Önceden var olan şehirler Bagratuniler devrinde daha da gelişmiştir. Bunlar: Duvin, Erzurum, Meyyâfârikîn, Nahçıvan, Erciş, Berkri, Malazgirt, Bitlis ve diğerleri idi.¹¹⁴

Orta Çağ İslam müelliflerine göre, Kafkasya'dan ana kavşağı Berdea şehri olan çok çeşitli kervan yolu geçmekteydi. Bu coğrafyacıların hepsi Duvin'i her yönde bu yol ağları içerisinde göstermişlerdi. İbn-i Hurdâzbih, Kudâme, İstahrî, İbn-i Havkal, Mukaddesî gibi coğrafyacılar; bölgede pek çok ticaret yolunun bulunduğunu ifade etmekte ve bu yollar üzerindeki kentler ile bölgelerin adlarını vermektedirler. Bu kervan yolları, sadece Kafkas ülkelerini birbirine

¹⁰² Coğ, *Güney Kafkasya*, s.104; Coğ, "Ermeniler", s.42.

¹⁰³ İpek, "Kars", s.287.

¹⁰⁴ Canard, "Dvin", s.678; Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, s.69.

¹⁰⁵ Streck, "Ermeniyeye", s.324.

¹⁰⁶ Coğ, *Güney Kafkasya*, s.44.

¹⁰⁷ Nersessian, "Armenia", s.427; Güner Sağır, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Bizans Yerleşimleri", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, c. 1, (ed. Metin Hülagü vd.), TTK, Ankara, 2014, s.198.

¹⁰⁸ Laurent, *L'Arménie*, s.43; el-Abd el-Gani, *Ermeniyeye*, s.25; Ter-Ghévondian, "L'Arménie", s.777-778; İpek, "Ani", s.700; İpek, "Kars", s.287-289; Adalian, "Dvin", s.287; Tofiq Məmmədov, *Qafqaz Albaniyası İlk ve Orta Əsrlərdə*, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakı, 2006, s.120, 132; Şerifli, *Azərbaycan*, s.384; Streck, "Ermeniyeye", s.324; Coğ, *Güney Kafkasya*, s.30; Nersessian, *Armenia and the Byzantine*, s.4; İskender, *el-Hayati'l-İktisadiyye*, s.48; İpek, "Kars", s.287-288; Canbek, *Kafkasya'nın*, s.33.

¹⁰⁹ Köse, "Orta Çağda Trabzon Limanı", s.24-25; W. Barthold, "Azərbaycan ve Ermenistan", (çev. İsmail Aka), *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/14, 1963, s.85.

¹¹⁰ İpek, "Kars", s.287-288; Streck, "Ermeniyeye", s.324; Mustafayev, "Orta Çağ Kafkas", s.38-39; Canbek, *Kafkasya'nın*, s.33.

¹¹¹ Köse, "Orta Çağda Trabzon Limanı", s.15.

¹¹² H. Papazian, "Armenia and Iran, Armeno-Iranian Relations in the Islamic Period", *Encyclopaedia Iranica*, v. II, Mazda Publishers, 1986, s.468; Lang, *Armenia*, s.191; Nersessian, *Armenia and the Byzantine*, s.4-5; Nersessian, "Armenia", s.427; Sağır, "Bizans İmparatorluğu", s.198; Tommaso Breccia Fratadocchi, "Notes on Armenian Military Architecture", *Environmental Design: Trails to East, Essays in Memory of Paolo Cuneo*, 1-2, (ed. Marisa Calia vd.), IEDRC, Roma, 2000, s.66; İskender, *el-Hayati'l-İktisadiyye*, s.48.

¹¹³ İpek, "Kars", s.288.

¹¹⁴ Yovhannes Draxanakertci, *History of Armenia*, s.138; Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates*, s.139; Manandian, "Bagratid Kingdom", s.144; Hewsen, *Armenia: A Historical Atlas*, s.112; Mehmet Tezcan, "İpek Yolu ve XIV. Yüzyıla Kadar İpek Yolu Ticaretinde Trabzon'un Yeri", *Klasik ve Orta Çağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*, Serander, Trabzon, 2012, s.27.

bağlamakta, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Asya ve Avrupa ülkelerinde (Suriye, Irak, Anadolu ve Mâvreünnehir yanında Hazarlar, Slavlar ve İskandinavlıları) bağlamaktaydı.¹¹⁵ İslam coğrafyacıların bahsettikleri bu yollardan bizi ilgilendirenleri, makalemizin konusu gereği sadece Merâğa-Duvin yolu ile Berdea-Duvin yoludur. Bunlardan ilk olarak Merâğa-Duvin arasındaki ticaret yoluna bakacağız:

İstahri'ye göre, Merâğa'dan Duvin yönüne giden ticaret yolunun güzergâhı şöyledir: “*Merâğa'dan Urmiye'ye 30 fersah, Urmiye'den Selmâs'a 14 fersah* ¹¹⁶ *Selmâs'tan Hoy'a 7 fersah, Hoy'dan Nahçıvan'a 3 gün ve Nahçıvan'dan Duvin'e 4 menzil vardır.*”¹¹⁷

İbn-i Havkal'a göre: “*Merâğa'dan Duvin'e; Urmiye, Selmâs, yoluyla gidilirse Hoy'a kadar 53 fersah, buradan Nahçıvan'a 5 gün, buradan Duvin'e 4 menzil, Merâğa'dan Dinever'e 60 fersahtır.*”¹¹⁸

Mukaddesî'ye göre: “*Duvin'den Nahçıvan'a 4 menzil, oradan Hoy'a 3 günlük yolculuk, Hoy'dan Selmâs'a 2 menzil vardır. Oradan Urmiye'ye 1 menzil, daha ilerideki Harrakan'a 2 menzil ve oradan Merâğa'ya aymdır.*”¹¹⁹

İbn-i Hurdâzbih, Merâğa'dan Nahçıvan yoluyla Duvin'e giden yolun güzergâhını ise şu şekilde vermektedir: “*Merend'den*¹²⁰ *Dere'ye (Vadi) 10 fersah, oradan Nahçıvan'a 10 fersah, sonra Duvin'e 20*¹²¹ *fersahtır. Versan'dan Derman'a 3 fersah, sonra Beylekân'a 9 fersah, sonra Berdea'ya 14 fersah, Berdea'dan Bezz'e 30 fersahtır.*”¹²²

Kudâme b. Ca'fer'in *Kitâbü'l-Harâc*'ına göre: “*(...) Ermeniye'ye gitmek isteyen kimse için Merend'den Süra'ya 6 fersah, Vâdi'den Nahçıvan'a 10 fersah, Nahçıvan'dan Duvin'e 20 fersahtır. Versan'dan Berdea'ya gitmek isteyen kimse için Versan'dan Kum'a olan mesafe 3 fersah, sonra Beylekân'a 7 fersah, sonra Berdea'ya 3 fersahtır.*”¹²³

İdrisi'ye göre de Merâğa'dan Ermeniye'deki Duvin'e ve Hoy'a yol vardır. “*Merâğa'dan Hoy'a 159 mil,*¹²⁴ *Hoy'dan Nahçıvan'a 5 gün, Nahçıvan'dan Duvin'e 4 menzil yoldur. Toplam 305 mildir.*”¹²⁵

Buradaki pasaj ya da menzil kelimeleri, Marquart'ın tarihi coğrafya çalışmasında işaret ettiği gibi İslam coğrafyacılarında da bir günlük yolculuğu tanımlamaktadır. Ona göre, bir posta mesafesi yaklaşık olarak 4 fersahtır. Fiili olarak bahsedilen güzergâhta menzil 4 fersaha değil, 5 fersaha eşittir. İbn-i Hurdâzbih ve Kudâme, Nahçıvan'dan Duvin'e mesafeyi 20 fersah; İstahri, İbn-i Havkal ve Mukaddesî ise bu mesafeyi 4 menzil olarak vermektedir. Bu yüzden açık bir şekilde anlaşılıyor ki Nahçıvan'dan Duvin'e giden yolda pasaj ya da menzil 5 fersaha eşittir, 4 fersaha değil.¹²⁶ Çağdaş ölçüm teknolojileri de şimdiki Duvin harabesi ile Nahçıvan şehri arasındaki mesafenin 113-115 km kadar olduğunu göstermektedir.¹²⁷

Duvin'den geçen ve Bagratuni topraklarını Güney Kafkasya'nın doğusuyla yani bugünkü Azerbaycan'la bağlayan Duvin-Berdea yolu ile güzergâhı da İslam coğrafyacıları İstahri, İbn-i Havkal ve Mukaddesî vb. tarafından detaylı bir şekilde verilmektedir. Bu kuzey yolu ve mesafelerine ilişkin olarak verdikleri bilgiler şöyledir:¹²⁸

İstahri'nin yazdığına göre Berdea'dan Duvin'e giden yol şu şekildedir: “*Berdea'dan Duvin'e giden yol 82 fersengdir. Berdea'dan Kalkatus'a 9 fersah, Kalkatus'tan Metris'e 13 fersah, Metris'ten Davmis'e 12 fersah, Davmis'ten Kilkuy'a 16 fersah, Kilkuy'dan Sisecan'a 16 fersah ve Sisecan'dan Duvin'e 16 fersah mesafedir.*”¹²⁹

İbn-i Havkal'a göre: “*Berdea'dan Kalkatus'a 9 fersah, Kalkatus'tan Metris'e 13 fersah, oradan Davmis'e 12 fersah, Davmis'ten Kilkuy'a 16 fersah, Kilkuy'dan Sisecan'a 16 fersahtır. Sisecan orta büyüklükte güzel bir şehirdir. Sisecan'dan Duvin'e 16 fersah mesafe vardır.*”¹³⁰

Mukaddesî, Berdea ile Duvin arasındaki yol güzergâhını şu şekilde vermektedir: “*Kalkatus'tan Metris'e 2 merhale, oradan Davmis'e 2 merhale, oradan Kilkuy'a 2 merhale yol vardır. Oradan da ancak Ermeni ve Duvin yollarıyla gidebilirsiniz. Duvin'den Nahçıvan'a 4 merhale, oradan Hoy 3 merhale, oradan Selmâs 2 merhale, oradan Urmiye'ye 2 merhale, oradan Harekân'a 2 merhale, oradan Merâğa'ya 2 merhale, oradan Erdebil'e 4 fersahlık yol vardır.*”¹³¹

İbn-i Hurdâzbih'in ifade ettiğine göre: “*Versan'dan Berdea'ya olan mesafe 8 konak/sikke, oradan Ermeniye mansûresine 4 sikke, Berdea'dan Tiflis'e 10 menzil,*¹³² *Berdea'dan Bâbü'l-Ebvâb'a 15*

¹¹⁵ Elmira Muradalieva, “The Golden Age of Azerbaijan's Towns”, *The Caucasus&Globalization*, c. 4, S. 1-2, 2010, s.187; Özmenli, “Orta Çağ'da”, s.162; İskender, *el-Hayatü'l-İktisadiyye*, s.74; Mousheghian vd., *History and Coin*, s.13; Şarıflı, *Azərbaycan*, s.387.

¹¹⁶ Bunu 13 fersah olarak söyleyenler de vardır (Yörükân, *Seçmeler*, s.286; Yörükân, *Orta Çağ'da Türkler*, s.208). Ancak İstahri de bu sayı 14 olarak verilmektedir (İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s.182).

¹¹⁷ İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s.182; *Ebu'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*, (çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017, s.311; Manandian, “Bagratid Kingdom”, s.157-158; Süleyman Əliyarlı, *Azərbaycan Tarixi Üzrə Qaynaqlar*, Çıraq Nəşriyyatı, Bakı, 2007, s.108; İskender, *el-Hayatü'l-İktisadiyye*, s.82; Bünyadov, *Azərbaycan*, s.212; Koyuncu, “İrminiyye”, s.229; Strange, *Doğu Hilafetinin*, s.293; Yörükân, *Seçmeler*, s.286; Yörükân, *Orta Çağ'da Türkler*, s.208; Köse, *Säcoğulları*, s.387.

¹¹⁸ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s.275; Manandian, “Bagratid Kingdom”, s.159; Bünyadov, *Azərbaycan*, s.213; Yörükân, *Seçmeler*, s.337; Yörükân, *Orta Çağ'da Türkler*, s.101.

¹¹⁹ Ciner, *el-Makdisi'nin*, s.271; Manandian, “Bagratid Kingdom”, s.159; Bünyadov, *Azərbaycan*, s.213.

¹²⁰ Manandian buranın adını Merâğa olarak vermektedir (Manandian, “Bagratid Kingdom”, s.159). Ancak burası pek çok kaynaktan da bildirildiği gibi Merend'dir (İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (çev. Murat Ağarı), Kitabevi, İstanbul, 2008, s.105).

¹²¹ Yörükân çevirisinde bu sayıyı 10 olarak vermektedir, bkz. Yörükân, *Seçmeler*, s.92; Yörükân, *Orta Çağ'da Türkler*, s.376.

¹²² İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler*, s.105; Manandian, “Bagratid Kingdom”, s.159.

¹²³ Kudâme ibn Cafer, *Kitabü'l Harac (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi)*, (çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe, İstanbul, 2018, s.175; Yörükân, *Seçmeler*, s.255; Yörükân, *Orta Çağ'da Türkler*, s.220.

¹²⁴ Mesafelerin mil cinsinden anlamı üzerine: Stadium 170 adım, 1 adım 6 ayak, bir ayak 16 parmak, bir mil 7 stadia. Pers hesabına göre bir stadium 143 adım, bir mil 1000 adım, bir fersah 3 mildir, bkz. Manandian, “Bagratid Kingdom”, s.169.

¹²⁵ İdrisi, *Kitabu Nüzhetü'l-Müstak*, s.828; Bünyadov, *Azərbaycan*, s.213.

¹²⁶ Manandian, “Bagratid Kingdom”, s.159.

¹²⁷ Elnur Nəsirov, *Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı Alimlər -Fəqihlər, Müfəssirlər, Mühəddislər, Mütəəllimlər, Ravilər, Qarilər*, Bakı, 2011, s.41-42.

¹²⁸ Manandian, “Bagratid Kingdom”, s.159.

¹²⁹ İstahri, *Ülkelerin Yolları*, s.181; Manandian, “Bagratid Kingdom”, s.159; Əliyarlı, *Azərbaycan Tarixi*, s.108; Şarıflı, *Azərbaycan*, s.388; Bünyadov, *Azərbaycan*, s.211; Özmenli, “Orta Çağ'da”, s.163; Koyuncu, “İrminiyye”, s.229; Yörükân, *Seçmeler*, s.285, 335; Yörükân, *Orta Çağ'da Türkler*, s.99, 208; Köse, “Ermeniye ve Arrân Tarihî Coğrafyası”, s.104; İskender, *el-Hayatü'l-İktisadiyye*, s.84; Köse, *Säcoğulları*, s.387.

¹³⁰ İbn Havkal, *İslâm Coğrafyası*, s.272-273; Manandian, “Bagratid Kingdom”, s.160; Əliyarlı, *Azərbaycan Tarixi*, s.108; Özmenli, “Orta Çağ'da”, s.163; Koyuncu, “İrminiyye”, s.229; Şarıflı, *Azərbaycan*, s.389; Nailə Vəlixanlı, *Ərəb Xilafəti və Azərbaycan*, Azərneşr, Bakı, 1993, s.93; Yörükân, *Seçmeler*, s.285, 335; Yörükân, *Orta Çağ'da Türkler*, s.99, 208.

¹³¹ Ciner, *el-Makdisi'nin*, s.271; Manandian, “Bagratid Kingdom”, s.160; Bünyadov, *Azərbaycan*, s.211; Köse, “Ermeniye ve Arrân Tarihî Coğrafyası”, s.105; Şarıflı, *Azərbaycan*, s.388.

¹³² Yörükân'ın çevirisinde bu sayı 4 sikke olarak ifade edilmektedir (Yörükân, *Seçmeler*, s.92; Yörükân, *Orta Çağ'da Türkler*, s.376). Ancak diğer kaynaklarda bu sayı 10 menzil olarak bildirilmektedir.

sikke, Berdea'dan Duvin ise 7 sikkedir. Merend'den Nahçıvan'a 20 ferseng, Nahçıvan'dan Duvin'e 20 ferseng'tir."¹³³

İdrisi bu yola ilişkin olarak: "Berdea'dan Kalkatus'a 27 mil, oradan Metris'e 39 mil, oradan Kilkuy'a (mesafe bildirilmemiştir), Berdea'dan Sisecan'a 48 mil, Duvin'e ise 48 mildir. Toplam 162 mildir" demektedir.¹³⁴ Kudâme'ye göre ise Berdea ile Duvin arasındaki mesade 9 konaktır.¹³⁵

Görüldüğü üzere İstahri ile İbn Havkal iki şehir arasındaki mesafeyi benzer bir şekilde 82 fersah olarak vermektedirler. Kudâme ile Mukaddesi ise hem birbirlerinden farklı mesafeler söylemekte hem de bu mesafeyi çok daha kısa göstermektedirler. Bu konuyu değerlendiren Manandian, Karaulov'un İslam kaynaklarında verilen bu mesafelerin kesin olmadığını düşündüğünü söylemekte ve onun "binek hayvanlarının adımlarına göre mesafelerin ölçülmesi sayesinde bu durum kolayca açıklanabilir. Ova sakini olan Araplar; mesafelerini, uzaklıkların gerçektekenden çok daha fazla gözüktebildiği Kafkasya'nın dağlık bölgelerinde yaptıklarından çok daha hızlı kat ederler. Araplar nadiren diğer mesafe ölçüm araçlarına başvururlar" dediğini ifade etmektedir. O bu görüşü destekleyerek Duvin ile Berdea arasındaki mesafenin 82 fersaha yani yaklaşık olarak 470 kilometreye eşit olduğunu, bunun gerçekten de çok aşırı görüldüğünü söylemektedir.¹³⁶

Manandian'dan naklen Karaulov, bu güzergâhın yönünü Berdea'dan güneybatıya Terter Irmağı'na, daha sonra güneye Metris'e, oradan batıya Arpaçay'a ve bu nehir boyunca Aras Nehri yakınındaki Sisecan'a doğru belirlemiştir. Karaulov ayrıca Sisecan'ı, Aras ve Arpaçay'dan çok uzakta bulunmayan bugünkü Kisajan'la özdeşleştirmektedir. Bu yorumu değerlendiren Manandian, onun Berdea'dan Kalkatus'a ve Sisecan'dan Duvin'e uzanan yolu doğru bir şekilde belirlediğini, ancak kalan yolların yönünü yanlış bir şekilde tayin ettiğini ifade etmektedir. Onun bildirdiğine göre, bu güzergâh antik Kalankatuk yani bugünkü Zodsk Geçidi yoluyla Sot'k şehrine, daha sonra Sevan Gölü'nün güney kıyısı boyunca Gelarkunik kentine, oradan da Selim Geçidi üzerinden Sisecan şehrine ve kuzeybatıdaki Duvin'e doğru gitmektedir. Daha evvel bahsedilen istasyonlar arasında yer alan, Berdea'dan 9 fersah (yaklaşık 50 km) uzaklıktaki Kalkatus şehri, Terter Irmağı'nın sol kıyısında bulunan, bugünkü Madagis Köyü yakınındaki Kalankatuk ile şüphesiz özdeşdir. Yazar, sıradaki 3 istasyonun adlarını açıklığa kavuştururken ise onların Araplar için yabancı ve anlaşılmaz olduklarını, daha sonra kötü bir şekilde adlarını bozulduklarını ifade etmektedir. Müstensihler benzer Arap karakterleri karıştırarak ve ayırcı işaretleri atlayarak daha fazla bozulmaya neden olmuşlardır demektedir. Kalkatus'un ardından gelen Metris istasyonu muhtemelen Ermeni Hatherkh (Hat'erk') şehrinde yer almaktadır. O, Metris adını Hatris olarak düzeltilmesi gerektiğini söylemekte ve hatanın benzer şekilli Arap harfleri "h" ve "m"nin karıştırılmasından ve ayırcı işaretlerin yetersiz sayıda olmasından kaynaklandığını düşünmektedir. Ona göre Hatris ismi, bu istasyonun bulunduğu şehrin adına uygun düşmektedir. Hatris'ten 12 fersah uzaklıkta bulunan sıradaki istasyon

Davmis, Hatris'e komşu Sot'k (Sauthkh) şehrinde yer almaktadır. Buna göre Davmis adı, yazmalarda yaygın olan Arapça "d" ve "z" ile "m" ve "t" harflerinin karıştırılması nedeniyle, hiçbir zorlama olmaksızın Zautis olarak düzeltilebilir, bundan dolayı Zautis'in eski Ermeni şehrine uygun düşen bir ad olduğun düşünülebilir. Duvin'e en yakın istasyon; İstahri'ye göre Kilkuy, İbn-i Havkal'a göre Kaylakvin, -Markquart'ın doğru bir şekilde tahmin ettiği gibi- ise eski Ermeni şehri Gelarkunik'in adına uygun düşmektedir. Bu istasyon gerçekte, Zautis'e sınırdış Gelarkunik'te bulunmaktadır. Sıradaki istasyon Sisecan, bu istasyonun bulunduğu eski Ermeni şehri Sisakan'a benzer şekilde aynı düşmektedir. Bir sonraki istasyon Duvin, yukarıda bahsedilen coğrafya yazarları tarafından gösterildiği gibi Sisecan'a 16 fersah mesafede yer almaktadır.¹³⁷ Məmmədov da Berdea-Duvin ticaret yolunun yanlış gösterildiğini söyleyerek bu görüşü desteklemekte ve bunun arkeolojik çalışmalar tarafından doğrulandığını söylemektedir.¹³⁸

Bagratuniler devrinde Ermeniy'e den geçen yollara ilişkin bilgileri, Orta Çağ Ermeni yol rehberlerinde bulmak mümkündür. Bunlardan bir tanesi *Book of Fox* adıyla Amsterdam ve Marsilya'da basılmıştır. Bu kitap üzerinde çalışan ve çeşitli dillere çeviren Manandian'ın ifade ettiğine göre Bagratuniler devrinde Duvin'den geçen yolların güzergâhları şu şekildedir:

1. Duvin'den Erzurum'a 200 mil, Erzurum'dan sınır su yoluna¹³⁹ 100, oradan Kolonia'ya 90, oradan Niksar'a 100, oradan Amasya'ya 80, oradan Gangra'ya (Çankırı) 105, oradan Ankara'ya 80, oradan Konstantinopolis'e 120, oradan Roma'ya 3 bin mildir.
2. Duvin'den Ahlat'a 170 mil, oradan Hlimar'a 80, oradan Urf'a 180, oradan Fırat Nehri'e 40, oradan Emesa'ya (Humus) 150, oradan Dimaşk'a 120, oradan Tabor Dağı'na 90, oradan Kudüs'e 100 mildir.
3. Duvin'den Berdkunk'a 60 mil, oradan Berdea'ya 160, oradan Hazar Denizi'ne 90 mil.
4. Duvin'den Nahçıvan'a 70 mil, oradan Gence Sahastan'a 120, oradan Ktesiphon'a 370, oradan Akolay'a 60, oradan Basra'ya 140, oradan Fars Körfezi'ne 20.
5. Duvin'den Koğb'a 59, oradan Kotayk'a 120, oradan Tiflis'e 140, oradan Hunarakert'e 70, oradan Berdea'ya 100 mildir.¹⁴⁰

Gördüğümüz gibi bu yol rehberleri, Duvin'den çıkarak Erzurum, Ahlat ve Nahçıvan vasıtasıyla Bizans İmparatorluğu'nun büyük ticaret merkezlerine ve Abbâsi Halifeliği'ne giden yollar hakkında önemli bilgiler içermektedir. Bu güzergâhta Duvin-Berdea yolunun ilk kısmı, İslam coğrafyacıların yaptığı gibi Sarur, Sisecan ve Selim Geçidi üzerinden değil, tamamen farklı bir hattan Erivan, Elenovka ve Karanlug üzerinden verilmektedir. Her iki yol da Gelarkunik şehriyle birleşir ve Zodsk Geçidi ile Berdea'ya gider. Duvin'den 60

¹³³ İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler*, s.105; Şerifli, *Azərbaycan*, s.387; Nəsirov, *Azərbaycanlı Alimlər*, s.41-42; Özmenli, "Orta Çağ'da", s.163; Bünyadov, *Azərbaycan*, s.210-211. Farsça bir kelime olan Ferseng (فرسنگ) uzunluğu araziye ve seyahat hızına göre değişen tarihi bir İran yürütme mesafesidir. Fersah anlamına gelmektedir. 1 fersah 3 mile eşittir. Perslere, Greklere ve erken İslam coğrafyacılarına göre ferseng 5670 metredir. Ancak daha sonra İran'a farklı ölçü birimlerinin girmesi ile fersengin uzunluğu değişmiştir. Bugün bir fersah ya da mil olarak düşünülen uzunluk yaklaşık 6 kilometredir, bkz. A. Houtum-Schindler, "On the Length of the Persian Farsakh", *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography*, 10/9, 1888, s.585; Walther Hinz, "İslam'da Ölçü Sistemleri", *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, S.5/1989, İstanbul, 1990, s.76; "Ferseng",

<http://www.vajehyab.com/dekhoda/%D9%81%D8%B1%D8%B3%D9%86%DA%AF> (02.09.2020).

¹³⁴ İdrisi, *Kitabu Nüzhetü'l-Müstâk*, s.823; Bünyadov, *Azərbaycan*, s.211; Mustafayev, "Orta Çağ Kafkas", s.39.

¹³⁵ Kudâme, *Kitabü'l Harac*, s.180.

¹³⁶ Manandian, "Bagratid Kingdom", s.160.

¹³⁷ Manandian, "Bagratid Kingdom", s.160-162.

¹³⁸ Məmmədov, *Qafqaz Albaniyası*, s.120.

¹³⁹ Ermeniy'e'yi Bizans topraklarından ayırmaktadır, bkz. Manandian, "Bagratid Kingdom", s.219.

¹⁴⁰ Ananias of Sirak, *The Geography of Ananias of Sirak (Asxarhac'oyc')*, Robert Hewsen, Dr. Ludwig Reichert Vertag, Wiesbaden 1992, s.321; Manandian, "Bagratid Kingdom", s.169-170.

mil uzaklıktaki Berdunk'un yeri, yaklaşık olarak Alkale yakınında bir alan olan Elenovka'nın güneydoğusundaki eski Ermeni şehri Mazaza'dadır. 1.917.6 metreye eşit olan Arap milinin, bahsedilen Orta Çağ Ermeni yol rehberinin temeli olduğuna dair en ufak bir şüphe yoktur. Bu, rehberin dâhili kanıtları ile kolayca doğrulanabilir. Duvin ve Nahçıvan arasındaki 70 Arap millik mesafe (134.232), Duvin bölgesinde yerleşik olan modern Artaşat ve Nahçıvan şehri arasındaki mesafeye denk düşmektedir. Günümüzde de Nahçıvan'dan, Artaşat-Duvin'in güneyine doğru birkaç kilometre uzanan Karmalyu yerleşimine kadar olan mesafe 127 kilometredir. Sonuç olarak önceki hesaplamalar, deneysel verilerle tamamen doğrulanmıştır.¹⁴¹

Ermeniye, I. Gagik (989-1020) devrine geldiğinde zenginliğinin zirvesine ulaşmıştı. Gagik bu dönemde Duvin'i ele geçirmeyi başarmıştı.¹⁴² Ermeni tüccarları, Duvin ticaretinde açıkça temel bir rol oynamaktaydılar. X. yüzyıla kadar, Nahçıvan, Duvin, Ani ve Erzurum'dan meydana gelen (daha sonra Arcn'le de) kuzey karayolu ile Hoy, Van, Berkri, Erciş, Malazgirt, Ahlat, Bitlis ve Meyyâfârikîn'in bulunduğu güney karayolu eşit bir düzeyde gelişmişti. Ancak kuzey yolu, X-XI. yüzyıllarda çok aktif bir gelişim dönemi geçirmiştir. Kaynaklarda sık sık vurgulanan bu devrin zenginliği, ağırlıklı olarak kuzey yolu üzerinde bulunan şehirlerle ilgilidir. Duvin ve Erzurum çoğunlukla emirliklerin bir parçası olsalar da esasen tamamen Bagratuni toprakları üzerinden geçen kuzey yolu üzerindeydiler. Kuzey yolu, Suriye ve Mezopotamya ile yakın ticari bağlara sahipti ve Ermeniye ile bu ülkeler arasındaki ticari ilişkilerin gelişimini kolaylaştırmıştı. Duvin ve Ani'den gelen mallar, Malazgirt, Ahlat, Bitlis ve Meyyâfârikîn'e, oradan da Amîd'e gidiyordu. X. yüzyılda meydana gelen bazı siyasi gelişmeler Duvin'e darbe vurup, tüccarların yönünü daha güvenli ve kestirme olan Ani'ye kaydırsa da Duvin şehri neredeyse Bagratuni Krallığı'nın bütün süresi boyunca Ermeniye'nin ticaret ve üretim merkezi olarak kalmıştır. Ani'nin oraya rakip olmaya başlaması ve oranın liderliğini devralması ancak X. yüzyılın sonları ile XI. yüzyılda.¹⁴³

Moğol istilası ve ardından İlhanlılar devrinde meydana gelen idari ve iktisadi değişiklikler bu ticaret yollarının güzergâhlarının da değişmesine yol açmıştı.¹⁴⁴ XIII-XIV. yüzyıllarda İlhanlı Devleti üzerinden geçen ticaret yollarının en önemli kolları, Azerbaycan toprakları üzerinde bulunmaktaydı. Kuzey yolu, Tebriz-Merend üzerinden geçip Aras Nehri'ne uzanmaktaydı. Ticaret yolları ayrıca Sultaniye, Zencân, Kağızkonan, Miane, Ucan, Corab, Erdebil, Bilesuvar, Mahmûdabad, Bakü, Şemahi ve Derbend'den geçmekteydi. Bu yolun bir diğer kolu; Baciravan, Beylekân, Lemberan, Berdea, Gence ve Şamkor üzerinden Tebriz'e kadar; batı yolu ise, Tebriz'den Merend, Hoy, Nahçıvan, Duvin, Erciş, Ahlat, Malazgirt, Erzurum, Erzincan, Sebasteia, Trabzon üzerinden gitmektedir. Doğu ile batıyı bağlayan Karadeniz kıyısına kadar olan güzergâh; Tebriz, Sarab, Erdebil vasıtasıyla Taliş'teki Hazar kıyısına kadar uzanmaktadır.¹⁴⁵

Ermeniye'de ticaret kervan yolları üzerinde bulunan şehirler, ticaret sayesinde zenginliğe ulaşmış ve halk müreffeh bir yaşam sürmeye başlamıştı. Bu merkezlerin büyük saraylar, değerli taşlarla bezeli mabetler ve güçlü kalelerle süslenmiş olması bunun göstergesidir.¹⁴⁶

Güney Kafkasya'yı bir baştan bir başa saran ve uzak ülkelere kadar giden geniş ticaret ağları, bölge ekonomisinin canlılığını göstermektedir. Güney Kafkasya'nın üç önemli merkezi Erdebil, Berdea ve Duvin'den çıkarak neredeyse bütün yerleşim yerlerine uğrayan bu yollar sayesinde, tüccarlar çok sayıda pazara erişebiliyorlardı.¹⁴⁷

Sonuç

Duvin, Orta Çağ Kafkasya'sının en önemli siyasi ve idari merkezlerinden birisi idi. Bu özelliği ve stratejik konumu Duvin'i aynı zamanda bir ticaret merkezi hâline getirmişti. Bu yüzden şehir, sürekli büyük güçlerin hedef tahtası hâline dönüşmüş ve tarih boyunca pek çok farklı devletin ve emirliğin idaresi altına girmişti. İpek Yolu'nun Kafkasya'daki en önemli güzergâhlarından olan Duvin, daha Sâsâniler devrinde ticaret yollarının kavşak noktası hâline gelmişti. Doğu ile Batı'yı, Kuzey ile Güney'i bağlayan ticaret yollarının geçiş noktası olan Duvin, bu sayede oldukça gelişmiş ve zenginleşmişti. Duvin-Berdea ve Duvin-Meraga ticaret yolu buradan geçen ticaret yollarının en bilinenleridir. Şehirde pek çok sivil ve idari yapının yanında şehrin ticari canlılığını gösteren üretim atölyeleri, pazarlar, depolar, dükkanlar ve darphane gibi ticari yapılar da bulunmaktaydı. Duvin bu özellikleri sayede kozmopolit bir şehir hüviyetine kavuşmuştu. Şehirde pek çok milletten insan yaşamaktaydı. Şehirde kurulan pazarlarda tüccarların dışardan getirdikleri malların yanında kentte üretilen ticari ürünler de satılmaktaydı. Yani burası sadece ticaret kervanlarına geçiş sağlamıyor, ürettiği malları da dünya pazarına ihraç ediyordu. Şehirde camcılık, çanak-çömlek, metal işlemeciliği gibi pek çok sanayi kolu var olsa da bunların en önemlisi tekstil sanayi idi. *Kırmızı* denilen bir böcekten elde edilen boya ile boyanan kumaşlar ülke dışında oldukça rağbet görüyordu. Halifeler, imparatorlar, devlet adamları, ileri derecedeki memurlar ve zenginler bunları severek satın almaktaydı. Aynı zamanda Ermeniye halıları da çok kıymetliydi. Öyle ki Abbâsîlerin zaman zaman bu halıları vergi karşılığı olarak aldıkları da olmaktadır. Şehir sadece tekstil ve dokuma alanında değil, cam ve çanak-çömlek alanında da ileri seviyedeydi. Duvin V-VII. yüzyıllar arasında Yakın Doğu'nun cam yapım merkezi hâline gelmişti. Duvin bu dönemde aynı zamanda Kafkasya'nın en önemli darphanelerinden bir tanesine de ev sahipliği yapmaktaydı. Bölgede bulunan Duvin yazılı sikkelerin yanında üzerinde basım yeri olarak Ermeniye yazan sikkelerin de buradaki darphanede bastırıldığı sanılmaktadır. Şehirdeki arkeolojik kazılarda bulunan çok sayıda altın, gümüş ve bronz sikke gömüsü, Duvin'in ticari yaşamının canlılığını göstermesi açısından son derece kıymetlidir. Bunların basıldıkları metal türü ve sayıları şehrin ekonomik gidişahı hakkında fikir edinmemizi sağlamaktadır. Bu darphanede basılan sikkeler şehirde kullanıldığı gibi, dışarıya da ihraç edilmekteydi. Bu sikkeler sayesinde bölgede hâkim olan idareciler ve şehrin ekonomik durumu hakkında önemli bilgiler elde edilmektedir. Duvin sahip olduğu stratejik konum ile siyasi önemi, ticari ve ekonomik alanda da kendini göstermiş ve şehir uzun süre ticaret merkezi olma özelliğini sürdürmüştür. Bir ara depremlerle yıkılan ve Ani'nin yükselişi ile ticari canlılığı azalan Duvin, buna karşın önemini kolay kolay kaybetmemiş ve ekonomik olarak kıymetini uzun süre muhafaza etmiştir.

¹⁴¹ Manandian, "Bagratid Kingdom", s.170, 172.

¹⁴² İskender, *Ermeniye beyne'l-Bizantiyyin*, s.28; Hewsens, *Armenia: A Historical Atlas*, s.109.

¹⁴³ Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates*, s.139-140.

¹⁴⁴ Köse, *Sâcoğulları*, s.53.

¹⁴⁵ İsmail bey Zardabli, *The History of Azerbaijan from Ancient Times to Present Day*, London, 2014, s.209.

¹⁴⁶ İpek, "Kars", s.289.

¹⁴⁷ Köse, *Sâcoğulları*, s.53.

KAYNAKÇA

- Adalian, Rouben Paul, "Dvin", *Historical Dictionary of Armenia*, The Scarecrow Press, Lanham, 2010, ss. 284-288.
- Akopyan, Alexander, "Monetary Circulation in the Christian Armenian States of the Bagratid Era (750-1064)", *State Hermitage*, 2016, ss. 1-9.
- Ananias of Sirak, *The Geography of Ananias of Sirak (Asxarhac'oyc')*, Robert Hewsen, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden 1992.
- Babajanyan, Astghik, "On the Question of Medieval Urban System in Ararat Plain", *Metsamor Readings*, I, Yerevan, 2017, ss. 327-410.
- Ballian, Anna, "Jewelry from Dvin", *Armenia Art, Religion, And Trade in the Middle Ages*, (ed. Helen C. Evans), Metropolitan Museum of Art, New York, 2018, ss. 56-65.
- Bakır, Abdulhalik, "Orta Çağ Harput'una Dair Bazı Kayıtların Değerlendirilmesi", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, I, 2011, ss. 34-46.
- Barthold, W., "Âzerbaycan ve Ermenistan", (çev. İsmail Aka), *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8/14, 1963, ss. 77-87.
- Biçer, Bekir, "İslâm Coğrafyacılarının Eserlerinde Kürtler Hakkındaki Rivayetler (9. Yüzyıl-13. Yüzyıl)", *Tarih Okulu Dergisi*, 7/XVII, 2014, ss. 165-187.
- Bournoutian, George A., *Ermeni Tarihi Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış*, (çev. Ender Abadoğlu, Ohannes Kılıçdağı), Aras Yayıncılık, İstanbul 2016.
- Burney, Charles Allen-D. M. Lang, "Armenia and Georgia—History and Institutions", *The Peoples of the Hills Ancient Ararat and Caucasus*, London, 1971, ss. 183-213.
- Bünyadov, Ziya, *Azərbaycan VII-IX əsrlərdə*, Şərq-Qərb, Bakı 2007.
- Canard, M., "Dwin", *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, v. II, Brill, Leiden, 1965, ss. 678-681.
- Canbek, Ahmet, *Kafkasya'nın Ticaret Tarihi -Eski Çağlardan XVII. Yüz Yıla Kadar-*, İstanbul, 1978.
- Chaumont, M. L., "Armenia and Iran, ii. The pre-Islamic Period", *Encyclopaedia Iranica*, v. II, Mazda Publishers, 1986, ss. 417-438.
- Ciner, Osman, *el-Makdisi'nin Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018.
- Çetin, Seyfettin, *Yâkût el-Hamevî'nin Mü'cemü'l-Büldân'ında Kürtler*, Nübihar, İstanbul, 2014.
- Çoğ, Mehmet, "İslam İdaresinde Ermeniler", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, c. 2, (ed. Metin Hülagü vd.), TTK, Ankara, 2014, ss. 21-47.
- Çoğ, Mehmet, *VII-X. Yüzyıllarda Güney Kafkasya ve Müslüman Araplar*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2018.
- Dedeyan, Gerard, *Ermeni Halkının Tarihi*, (çev. Şule Çiltaş), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2007.
- "Dvin", <http://akunq.net/tr/?p=578> (12.02.2019, 13:45).
- Ebu Dülef, *İran Seyahatnamesi 10. Yüzyılda Kafkasya'dan Fars Körfezi'ne Yolculuk*, (çev. Serdar Gündoğdu), İstanbul, 2017.
- Ebu'l-Fidâ Coğrafyası (Takvimü'l-Büldan)*, (çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017.
- El-Gani, Abdurrahman Muhammed el-Abd, *Ermeniyeye ve Alakatuhas's-Siyasiyye bi-Külli mine'l-Bizantiyyin ve'l-Müslimin 33-457 H./653-1064 M*, Müessesetü'l-Kuveyt li't-Tekaddümi'l-İlmi, Kuveyt, 1989.
- Əliyarlı, Süleyman, *Azərbaycan Tarixi Üzrə Qaynaqlar*, Çırağ Nəşriyyatı, Bakı, 2007.
- Estarciyan, K. E., *Tarihü'l-Ümmeti'l-Ermeniyeye*, Matbaatü'l-Cedide, Musul, 1951.
- eş-Şerifu'l-İdrisi, *Kitabu Nüzhetü'l-Müştâk fi İhtirâki'l-Âfâk*, c. II, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, Kahire, 2002/1422.
- "Ferseng", <http://www.vajehyab.com/dekhoda/%D9%81%D8%B1%D8%B3%D9%86%DA%AF> (02.09.2020).
- Fratadocchi, Tommaso Breccia, "Notes on Armenian Military Architecture", *Environmental Design: Trails to East, Essays in Memory of Paolo Cuneo*, 1-2, (ed. Marisa Calia vd.), IEDRC, Roma, 2000, ss. 66-71.
- Garsoian, Nina G., "Artasat (Artaxata)", *Dictionary of the Middle Ages*, v. 1, (ed. Joseph R. Strayer), Charles Scribner's Sons, New York, 1982, ss. 563-564.
- Garsoian, Nina G., "Dwin", *Dictionary of the Middle Ages*, v. 4, (ed. Joseph R. Strayer), Charles Scribner's Sons, New York, 1984, ss. 323-325.

- Garsoian, Nina, "Trade, Armenian", *Dictionary of the Middle Ages*, v. 12, (ed. Joseph R. Strayer), Charles Scribner's Sons, New York, 1989, ss. 96-99.
- Garsoian, Nina, "The Independent Kingdoms of Medieval Armenia", *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, v. I, (ed. Richard G. Hovannisian), Saint Martin's Press, New York, 1997, ss. 143-186.
- Garsoian, Nina, "The Arab Invasions and the Rise of the Bagratuni (640-884)", *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, v. I, (ed. G. Hovannisian), Saint Martin's Press, New York, 1997, ss. 117-143.
- Garsoian, Nina N., "Frontier-Frontiers? Transcaucasia and Eastern Anatolia in the Pre-Islamic Period", *Studies on the Formation of Christian Armenia*, Ashgate Publishing Limt., Farnham, 2010, ss. 327-352.
- Grousset, René, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (çev. Sosi Dolanoğlu), Aras Yayıncılık, İstanbul, 2005.
- Gümüş, Nebi, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, c. 1, (ed. Metin Hülagü vd.), TTK, Ankara, 2014, ss. 207-223.
- Hewsen, Robert H., *Armenia: A Historical Atlas*, Chicago, 2001.
- Hinz, Walther, "İslâm'da Ölçü Sistemleri", *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, S.5/1989, İstanbul, 1990, ss. 1-82.
- History of Medieval Armenia*, ed. Yevgenya Ghalumyan, Armen Gabrielyan, Lusya Manukyan, Quantum College, Yerevan, 2016.
- Houtum-Schindler, A., "On the Length of the Persian Farsakh", *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography*, 10/9, 1888 ss. 584-588.
- İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, (çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2014.
- İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (çev. Murat Ağarı), Kitabevi, İstanbul, 2008.
- İpek, Ali, "Orta Çağ'da Önemli Bir Ticaret Merkezi Anı", *XV. Türk Tarih Kongresi (11-15 Eylül 2006)*, c. III, TTK, Ankara, 2010, ss. 699-704.
- İpek, Ali, "Kars'ın Ortaçağ Ticaretindeki Yerine Bir Bakış (IX-X. Asırlar)", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan -75. Doğum Yılı, 50. Akademik Yılı-*, (ed. Emine Uymaz vd.), Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2013, ss. 285-298.
- İpek, Ali, "Ortaçağda Ararat Bölgesinin En Değerli Ürünü: Kırmız", *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, S.10, 2017, ss.17-28.
- İskender, Fayiz Necib, *Ermeniyeye beyne'l-Bizantiyyin ve'l-Etrakü's-Selacika*, Dârü'l-Fikri'l-Câmii, İskenderiye, 1983.
- İskender, Fayiz Necib, *el-Hayatü'l-İktisadiyye fi Ermeniyeye ibbane'l-fethi'l-İslami*, Daru Nubar, İskenderiye, 1988.
- İstahri, *Ülkelerin Yolları*, (çev. Murat Ağarı), Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2015.
- Kalantarian, A. A., *Material Culture of Dvin, 4th-8th Centuries*, Yerevan, 1970.
- Kırzioğlu, Fahrettin, *Kars-Arpaçayı Boyları Eski Merkezi Anı Şehri Tarihi (1018-1236)*, Işıl Matbaası, Ankara, 1982.
- Kirakos, *Kirakos Gandzakets'i's History of Armenians*, (trans. Robert Bedrosian), New York, 1986.
- Kouymjian, Dickran Karnick, *A Numismatic History of Southern Caucasia and Adharbayjan Based on the Islamic Coinage of the 5th/11th to the 7th/13th Centuries*, Unpublished PhD Thesis, Columbia University, Faculty of Philosophy, Columbia, 1969.
- Kurkjian, Vahan M., *A History of Armenia*, Bibliotech Press, Stanford, 2012.
- Kettenhofen, Erich, "Dvin", *Encyclopaedia Iranica*, v. VII, Mazda Publishers, California, 1996, ss. 616-619.
- Kocharian, G. G., "Archaeological Survey of Dvin of the Classical and Early Medieval Periods", *Fundamental Armenology*, (trans. S. E. Chraghyan), II, 2015, ss. 206-224.
- Koyuncu, Mevlüt, "İslam Coğrafyacılarına Göre İrminiyye", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, c. 1, (ed. Metin Hülagü vd.), Ankara, 2014, ss. 225-231.
- Köse, Bayram Arif, "10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Ermeniye ve Arrân Tarihi Coğrafyası", *Turkish Studies*, 11/1, Ankara, 2016, ss. 89-108.
- Köse, Bayram Arif, "İlk Müslüman Hâkimiyetinden Abbasilere Müslümanların Güney Kafkasya Politikasına Etki Eden İç ve Dış Gelişmeler", *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, c.2, 2017, ss. 297-342.
- Köse, Bayram Arif, "Ortaçağda Trabzon Limanının Tarihsel Coğrafyasının Siyasal ve Ekonomik Sonuçları", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 22, 2017, ss. 9-42.

- Köse, Bayram Arif, *Sâcoğulları ve Güney Kafkasya 276-317/889-929*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2017.
- Kudâme ibn Cafer, *Kitabü'l Harac (Fetihler, Siyaset, Coğrafya, Vergiler, Bürokrasi)*, (çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe, İstanbul, 2018.
- Lang, David Marshall, *Armenia Cradle of Civilization*, Unwin Hyman, London, 1980.
- Laurent, J., *L'Arménie Entre Byzance et l'Islam Depuis La Conquête Arabe Jusqu'en 886*, Fontemoing et Cie, Paris, 1919.
- Manandian, H. A., "Trade and Trade Centers in Armenia in the Roman-Parthian and the Byzantine-Sāsānīd Periods", *The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, (trans and ed. Nina G. Garsoian), Livrania Bertrand, Lisbon, 1965, ss. 67-127.
- Manandian, H. A., "The Commercial Importance of Armenia in the Period of the Arab Caliphate and the Bagratid Kingdom", *The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, (trans and ed. Nina G. Garsoian), Livrania Bertrand, Lisbon, 1965, ss. 129-172.
- Məmmədov, Tofiq, *Qafqaz Albaniyası İlk ve Orta Əsrlərdə*, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakı, 2006.
- Minorsky, V., *Studies in Caucasian History I. New Light on the Shaddādids of Ganja, II. The Shaddādids of Ani, III. Prehistory of Saladin*, Taylor's Foreign Press, London, 1953.
- Mongait, A. L., *Archaeology in the U.S.S.R.*, (trans. M. W. Thomson), Penguin Books, London, 1961.
- Moses Khorenats'i, *History of Armenians*, (trans. Robert W. Thomson), Harvard University Press, London 1978.
- Mousheghian, Khatchatur, Anahit Mousheghian, Cecile Bresc, Georges Depeyrot, François Gurnet, *History and Coin Finds in Armenia, Coins from Duin, Capital of Armenia (4-13th c.) Inventory of Byzantine and Sasanian Coins in Armenia (6-7th c.)*, Moneta, Wetteren, 2000.
- Muradalieva, Elmira, "The Golden Age of Azerbaijan's Towns", *The Caucasus&Globalization*, c. 4, S.1-2, 2010, ss. 184-196.
- Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsîm)*, (çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2015.
- Mustafayev, Beşir, "Ortaçağ Kafkas Ticaret Yollarında Arran ve Berde'nin Konumu", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/2, 2018, ss. 15-49.
- Nersessian, Sirarpie Der, *Armenia and The Byzantine Empire A Brief Study of Armenian Art and Civilization*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1945.
- Nersessian, Sirarpie Der, "Armenia in the Tenth and Eleventh Centuries", *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies, Oxford-5-10 September 1966*, (ed. J. M. Hussey, D. Obolensky, S. Runciman), Oxford University Press, London, 1967, ss. 427-431.
- Nersessian, Vrej, *The Tondrakian Movement*, Kahn&Averil, London, 1987.
- Nəsirov, Elnur, *Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycanlı Alimlər -Fəqihlər, Müfəssirlər, Mühəddislər, Mütəəllimlər, Ravilər, Qarilər*, Bakı, 2011.
- Özmenli, Mehmet, "Orta Çağ'da Bir Uygarlık Kenti Berde (Berza'a)", *Zeitschrift für die Welt der Türken*, 6/2, 2014, ss. 157-176.
- Papazian, H., "Armenia and Iran, Armeno-Iranian Relations in the Islamic Period", *Encyclopaedia Iranica*, v. II, Mazda Publishers, Columbia, 1986, ss. 467-475.
- Parmaksızoğlu, İsmet, "Bagratlılar", *Türk Ansiklopedisi*, c. V, MEB, İstanbul, 1967, ss. 41-42.
- Payaslian, Simon, *The History of Armenia from the Origins to the Present*, Palgrave Macmillan, New York, 2007.
- Procopius, *History of the Wars*, (trans. H. B. Dewig), I, Harvard University Press, London, 1914.
- Sağır, Güner, "Bizans İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Bizans Yerleşimleri", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, c. 1, (ed. Metin Hülagü vd.), TTK, Ankara, 2014, ss. 183-205.
- Seyyid, Edib, *Erminiyye fi't-Tarihi'l-Arabi*, Matbaatü'l-Hadise, Haleb, 1972.
- Starensier, Adele La Barre, *An Art Historical Study of The Byzantine Silk Road*, Unpublished Doctoral Thesis, Columbia University, Graduate School of Arts and Sciences, 1982.
- Step'anos Taronec, *The Universal History of Step'anos Taronec'i*, (trans. Tim Greenwood), Oxford University Press, Oxford, 2017.
- Strange, Guy Le, *Doğu Hilafetinin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya) İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar*, (çev. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar), İstanbul, 2015.
- Streck, M., "Dvin", *İA*, c. 3, MEB, İstanbul, 1977, ss. 682-683.
- Streck, M., "Ermeniye", *İA*, c. IV, MEB, Eskişehir, 1997, ss. 317-326.
- Subaşı, Ömer, "Bizans İmparatorlarının Theodosiopolis ve Çevresindeki Faaliyetleri", *Turkish Studies*, 5/3, 2010, ss. 1827-1859.

- Subaşı, Ömer, "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", *Turkish Studies*, 7/3, 2012, ss. 2329-2351.
- ŞƏRİFLİ, M. X., IX. Əsrin İkinci Yarısı-XI. Əsrlərdə Azərbaycan Feodal Dövlətləri, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Bakı, 2013.
- Ter-Ghevondyan, Aram, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, (trans. Nina G. Garsoian), Livraria Bertrand, Lisbon, 1976.
- Ter-Ghévondian, Aram, "L'Arménie et la Conquête Arabe", *Armenian Studies Études Arméniennes in Memoriam Haig Berbérian*, (ed. Dickran Kouymjian), Calouste Gulbenkian Foundation, Lisboa, 1986, ss. 773-792.
- Tezcan, Mehmet, "İpek Yolu ve XIV. Yüzyıla Kadar İpek Yolu Ticaretinde Trabzon'un Yeri", *Klasik ve Ortaçağ Dönemlerinde Karadeniz ve Kafkasya*, Serander, Trabzon, 2012, ss. 17-48.
- The Chronicle of Zuqnin, Parts III and IV A.D. 488-775*, (trans. Amir Harrak), Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Toronto, 1999.
- Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (çev. Hrant D. Andreasyan), TTK, Ankara, 2000.
- Vəlixanlı, Nailə, *Ərəb Xilafəti və Azərbaycan*, Azərneşr, Bakı, 1993.
- Yovhannes Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, (trans. Grigor H. Maksoudian), Atalanta-Georgia, 1987.
- Yörükân, Yûsuf Ziya, *Müslüman Coğrafiyacıların Gözüyle Ortaçağ'da Türkler Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu Olan Bölgeler*, Gelenek, İstanbul, 2004.
- Yörükân, Yûsuf Ziya, *Orta Çağ Müslüman Coğrafiyacılarından Seçmeler Türklerin Yaşadığı ve Türklere Komşu olan Bölgeler İbn Hurdazbih, Ya'kübî, İbn Rusteh, İbn Fâkih el-Hemedânî, Kudame b. Ca'fer, İstahrî, İbn Havkal, Ötüken*, İstanbul, 2013.
- Zardabli, Ismail bey, *The History of Azerbaijan from Ancient Times to Present Day*, London, 2014.
- Zardarian, M. H., H. P. Akopian, "Archaeological Excavations of Ancient Monuments in Armenia 1985-1990", *Ancient Civilizations*, ½, Leiden, 1994, ss. 169-195.
- Zhamkochyan, Aghavni, Nyura Hakobyan, Anahit Khudaverdyan, "An Essay about the Theatre of Medieval Armenia (Based on Archaeological and Anthropological Materials of the City of Dvin)", *Fundamental Armenology*, 2/10, 2019, ss. 33-67.

EXTENDED ABSTRACT

One of the most important cities of the medieval South Caucasus was Dvin. Dvin was the center of Armenian, Sassanid, Arab and various local Muslim rulers. Dvin was also a major center of strategic importance in the South Caucasus in the Middle Ages. The city became the target of great powers during the Middle Ages due to its characteristics. For this reason, the city has constantly changed hands throughout its history and has come under the domination of many different states and emirates. Dvin was a cosmopolitan city with a large population. It is thought that the population of the city reached 100 thousand in the Middle Ages. There is clear evidence that Armenians, Jews, Arabs, Kurds and Assyrians lived in the city in the Middle Ages. Although Dvin has been destroyed several times by major earthquakes and attacks in the past, it has continued its development by recovering each time. The fact that Dvin was one of the largest cities in the region in the Middle Ages naturally made the city an important trade center. For this reason, Dvin was naturally home to many structures. Among these, in addition to civil and military structures such as palaces, churches, mosques, walls, houses, there were also commercial structures such as production workshops, shops, markets and mints. Dvin, which was an important trade center since the Sassanid period, experienced a decline in its trade as a result of the turmoil that occurred with the Arab conquests. Despite everything, the increase in the number of coins found in the city since the 7th century indicates that trade has developed again. Dvin was home to one of the most important mints in the Caucasus in the Middle Ages. Coins were minted here during both Sassanid, Arab and Byzantine rule. It is known that, in addition to the coins minted under the name of Dvin, coins minted under the name of Armenia were also minted in Dvin during this period. A large number of gold, silver and copper coins found in the city reveal the dynamism of the commercial life of the city. Although Berdea came to the fore as a center during the Arab administration period and some trade routes started to pass there, Dvin continued to exist as an important center. The period of Bagratuni Kingdom was the peak period of regional trade. The exemption from paying taxes to the caliphate and the more liberal movement revived the economy of the region. In this period, factors such as the rapid rise of the city of Ani and starting to host some trade routes that used to pass through Dvin, overshadowed Dvin. Despite this, Dvin has managed to maintain its economic value due to its strategic importance. Despite all the attacks, invasions, looting and chaos, Dvin continued to develop until the Mongol invasions in the 13th century. Dvin has been at the crossroads of important trade routes throughout history and has been one of the most important centers of transit trade routes. Some of the roads connecting the Eastern world and the West, the North and the South, passed through Dvin in the Middle Ages. This was one of the most important crossroads of the Silk Road. A goods from China could pass through Dvin and go as far as Constantinople and Europe via the Trabzon Port. There were also roads going south through Dvin into Syria and Egypt. Merchants from many nationalities such as Arabs, Persians, Indians, Armenians and Georgians did business and exchanged goods in Dvin. Dvin, on the trade routes, became rich thanks to trade, and the people began to live a prosperous lives. The Caucasus did not just play a passive role in transit trade passages. This place also had important sources of income, which it exported. In the markets established in Dvin, both world-famous local products produced in Dvin and Armenia and the goods brought by the merchants were sold. There was not only textile and weaving industry in Dvin. Production was also carried out in various fields such as livestock trade, wine production, fishing, agriculture, metalworking, glass and pottery work. However, the most important of these was the weaving industry. Soft fabrics, carpets, sofa blankets, pillows, etc., were exported from Dvin. The peculiarity of the goods produced in Armenia was that they were dyed with dye produced from an insect called *Kirmiz*. These were also the most expensive goods of Armenia. Armenian carpets were very durable and so valuable that taxes were sometimes paid by giving carpets. These carpets were bought by rulers, caliphs, emirs and rich people.